

Ivana Tomas

Nova promišljanja o crkvi Sv. Mihajla u Stonu

Ivana Tomas
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 15. 2. 2016.
Prihvaćen / Accepted: 17. 6. 2016.
UDK: 72.033:726.54(497.5Ston)

This paper presents some new insights about St Michael's church in Ston. Based on an analysis of its architecture and stone furnishing, the author has argued that the church is of pre-Romanesque origin and that it served as a court chapel at the time of its construction. It has also been suggested that its construction occurred most probably at the time of Duke Mihajlo Višević (before 910 – after 928), when Ston was the political and ecclesiastical centre of Zahumlje's rulers. An analysis of the younger layer of sculpture in St Michael's, as well as its murals, has suggested that the church was furnished more richly around the mid-11th century, and that its renovation took place most likely owing to the initiative of Duklja's ruler Stefan Vojislav, who conquered Ston between 1042/43 and 1050.

Keywords: *St Michael's church, Ston, architecture, sculpture, murals, 10th century, 11th century, Mihajlo Višević, Stefan Vojislav*

Crkva Sv. Mihajla u Stonu važan je spomenik srednjovjekovne graditeljske baštine šireg dubrovačkog prostora i jedini je sigurno potvrđeni spomenik tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* na prostoru nekadašnjeg Zahumlja. Podignuta je na vrhu uzvisine Gradac, tj. brdu Sv. Mihajla (kota 107), na mjestu ranijeg utvrđenja.¹ Bila je u funkciji vladarske kapele i uz nju se nalazio utvrđeni dvor zahumskih knezova. Po svemu sudeći, crkva je od vremena podizanja bila posvećena arhandelu Mihovilu.²

O stonskom Sv. Mihajlu posjedujemo malo arhivskih podataka, a prve sigurne vijesti bilježimo tek kada je Ston pod Dubrovačkom Republikom. Njezin najstariji spomen nalazimo u zemljišnoj knjizi o diobi Stona iz godine 1336., gdje je zabilježena zajedno s istoimenim utvrđenjem (*Castello di Sancto Michiel*).³ Također, spominje se u zemljišnom katastru Stona i Rata iz 1393./96.⁴ Tako se godine 1396. navodi da je na tvrđavi sv. Mihajla samo jedna kula, jer su ostatci tog utvrđenja (koje je izgubilo svoju obrambenu i stratešku ulogu) bili korišteni kao građevni materijal za izgradnju obrambenih zidina novoga Stona.⁵ Crkva se potom navodi u nekoliko oporuka iz druge polovine 15. stoljeća (1458., 1463., 1485.),⁶ a početkom 16. stoljeća u njoj je sjedište Bratovštine sv. Mihajla.⁷ Sredinom tog

stoljeća dodijeljena je trećoretkinjama sv. Dominika,⁸ a godine 1588. kratko ju spominje Serafino Razzi koji piše da se uz nju nalazila redovnička kuća.⁹ Vjerojatno je u istom razdoblju u produžetku srednjovjekovnog zdanja podignuta veća građevina, pa je probijen lučni otvor sred njezina pročelja. Na tu pretpostavku ukazuju jednostavno profilirane konzole očuvane na crkvi, a koje je moguće datirati u drugu polovinu ili kraj 16. stoljeća.¹⁰

Od kraja 19. stoljeća Sv. Mihajlo je izvan kulturne funkcije, a o lošem stanju spomenika svjedoče nam onovremeni opisi stonskog učitelja Frane Radića. Tako Radić navodi da je građevina bila oštećena u posljednjem potresu i da se tom prilikom urušio središnji dio svoda.¹¹ Isti autor bilježi da joj je sjeverna strana uklopljena u samostansku kuću i da se ostatci prozorskih otvora, kao i bočnog zida mogu vidjeti iz pojedinih prostorija tog objekta.¹² Također, piše da se u nju ulazilo kroz vrata na začelnom zidu mlađe građevine.¹³ U izvještajima Ljube Karamana iz 1926. i 1927. godine, saznajemo da su spomenuta vrata zazidana dvadesetak godina ranije i da se u crkvu jedino moglo pristupiti kroz uski pravokutni prolaz na njezinom sjevernom zidu.¹⁴

Godinu dana kasnije spomenik je obnovljen, a konzervatorsko-restauratorske radove vodio je Karaman.¹⁵

1. Crkva Sv. Mihajla, Ston, sjeverozapadna strana (foto: I. Tomas)
St Michael's church in Ston, north-western side

Tom prilikom zazidan je prolaz na njezinom sjevernom zidu i ponovno su otvorena vrata na začelju veće crkve, a u cijelosti je obnovljena i njezina gornja konstrukcija.¹⁶ Također, namjera je bila da se rekonstruiraju prozorski otvori na južnom zidu i apsidi jer su u njih bili uzidani ulomci kamene plastike.¹⁷ No, iz kasnijih fotografija, zamjetno je da je rekonstruiran samo apsidalni otvor, dok je onaj južni ostao zazidan.¹⁸ U crkvenoj unutrašnjosti obnovljeni su ranoromanički zidni oslici, a vršena su istraživanja i u podnici.¹⁹ Godine 1938. spomenik je istraživao danski arhitekt Ejnar Dygge, koji je tada u unutrašnjosti pronašao ostatke nadsvedene grobnice.²⁰

U vrijeme Drugog svjetskog rata njemački su vojnici u blizini Sv. Mihajla izgradili bunkere, a u savezničkom bombardiranju 1944. godine srušena je mlađa crkva i samostanska zgrada.²¹ Srednjovjekovna građevina, na svu sreću, tada je ostala neoštećena. Spomenik je obnovljen

u razdoblju od 1958. do 1963. godine, a istraživanje i zahvat obnove vodio je Cvito Fisković, tadašnji ravnatelj Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju.²² Tom prilikom uklonjeni su ostatci veće crkve i stambenog objekta, pa je spomenik oslobođen (kasnijih) nadogradnji.²³ Tada mu je obnovljen sjeverni zid, po uzoru na onaj južni, rekonstruirani su prozorski otvori na oba bočna zida i apsidi, a obnovljeno je i pročelje sa središnjim polukružnim lukom.²⁴ U istim radovima rekonstruiran je portal od dijelova predromaničkih reljefa koji su resili nadograđeno zdanje, a u unutrašnjosti su otkriveni dotad nepoznati ostatci ranoromaničkog zidnog oslika.²⁵ Konzervatorski zahvati i arheološka istraživanja ponovno su provedena od 1993. do 1997. godine, a voditelji su bili Ivica Žile i Željko Peković.²⁶ Tada su otkriveni temelji zvonika pred pročeljem, kao i pristupno stubište uz južni zid crkve.²⁷ U više kampanja vršena je i restauracija zidnih slika (1996.-1997., 2000.-2001. i 2009.).²⁸

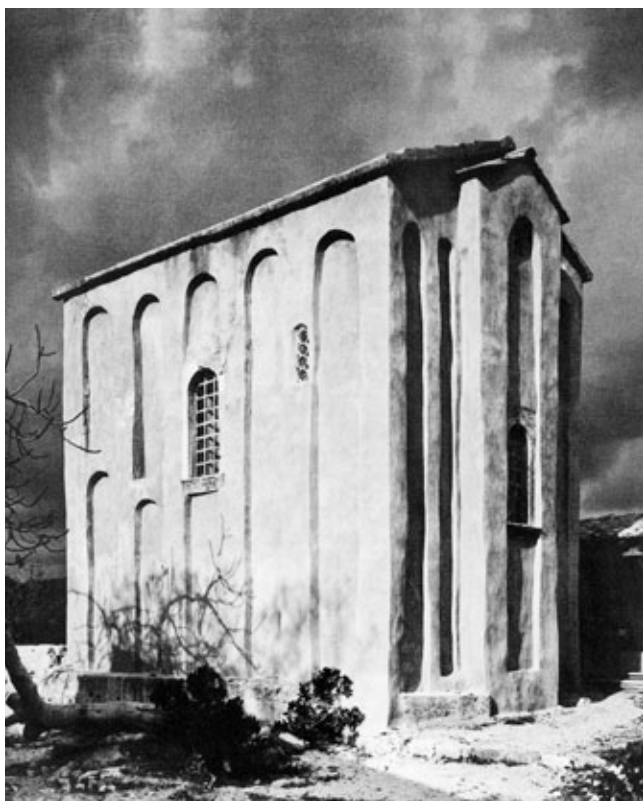
Arhitektura crkve

Crkva Sv. Mihajla u Stonu jednobrodna je trotravejna građevina s četvrtasto oblikovanom apsidom izvana i po svojim arhitektonskim obilježjima ubraja se u spomenike tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.²⁹ Iako taj tip arhitekture nalazimo i u srednjoj Dalmaciji, po broju sačuvanih građevina na istočnoj obali Jadrana one predstavljaju najizrazitiji arhitektonski tip u graditeljstvu južne Dalmacije, i to upravo na dubrovačkom prostoru. Riječ je o sveukupno šesnaest spomenika, od kojih se njih čak dvanaest nalazi na Elafitskom otočju, tri u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika, dok je samo jedan zasvjedočen na prostoru nekadašnjeg Zahumlja – stonski Sv. Mihajlo.³⁰

Crkva je pravilno orijentirana, u smjeru zapad-istok. Vanjska dužina spomenika s apsidom iznosi 6,30 m, širine je 4,20 m, dok mu je debljina zidova 60 cm. Iako se dužinom ubraja u građevine manjih dimenzija, širina mu odgovara najvećim zdanjima toga tipa.³¹ Osim neobičajenog odnosa dužine i širine, stonska crkva izdvaja se i visinom (7,4 m), zato što je gotovo tri metra viša od prosječne visine srodnih spomenika, čime je izražena

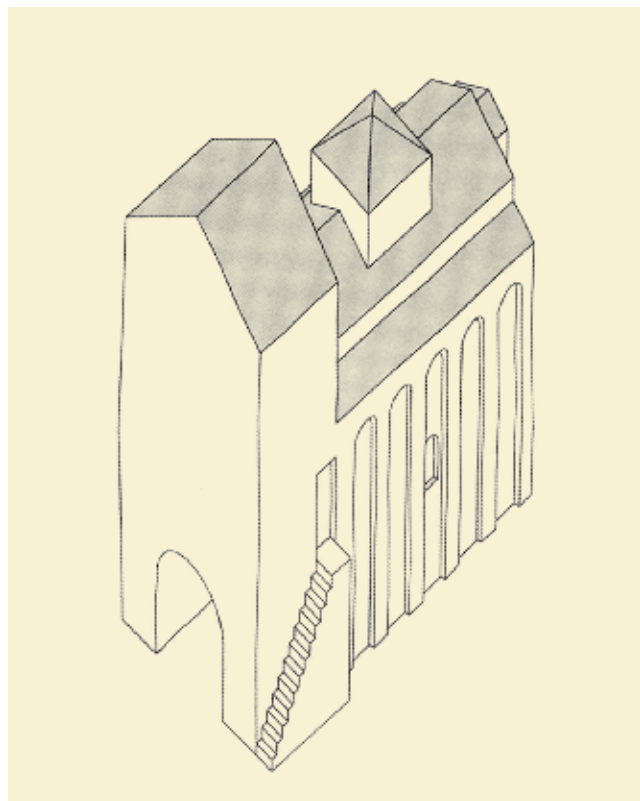
vertikalnost crkvenog korpusa. Također, u odnosu na ostale građevine zamjetno je da joj je apside neznatno istaknuta, dubine je svega 0,5 m, dok je kod svih ostalih ona dvostruko veća. Zidana je priklesanim kamenom nejednaka oblika složenim u nepravilne redove i povezanim obilnim slojem žbuke, kao i ostali spomenici toga tipa.³²

Uzdužne stijenke bočnih zidova crkve podijeljene su u tri veličinom izjednačena polja s pomoću dviju lezeta tzv. T presjeka, a na vrhu ih povezuju polukružni lukovi. Sred svakog zidnog polja nalazi se po jedna vitka niša, polukružnoga presjeka, a niše su izvedene i s obje strane apside. Gornji dijelovi konstrukcije (pojasnice, svod i polukalota apside) obnovljeni su početkom prošlog stoljeća. U svodovima su uzidane amfore, kao i kod predromaničkih i ranoromaničkih zdanja toga tipa na Elafitskom otočju. Nad svodom istočnog i zapadnog traveja primjetna su tanka rebra od žbuke trokutastoga presjeka, koja se u tjemenu dijagonalno križaju. Iako se krajem 19. stoljeća urušio središnji dio gornje konstrukcije, nedavnim je istraživanjem izgleda utvrđena tzv. lažna trobrodnost krovišta.³³ Na temelju tlocrtnih dispozicija možemo pretpostaviti da je crkva imala kupolu.³⁴

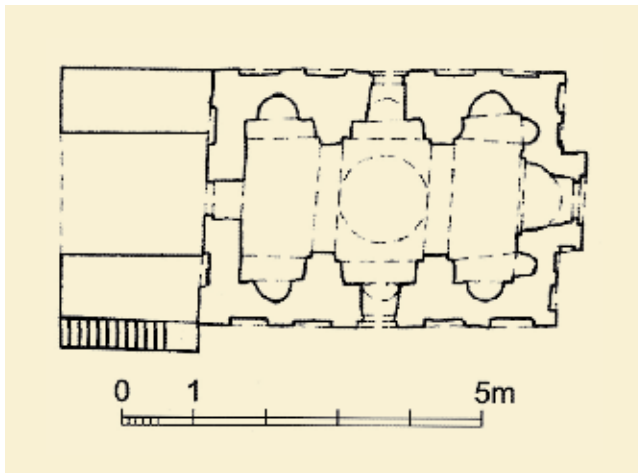
2. Crkva Sv. Mihajla, Ston, jugoistočna strana (izvor: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti* /bilj. 43/)

St Michael's church in Ston, south-eastern side

3. Rekonstrukcija stonske crkve sa zvonikom (izvor: ŽELJKO PEKOVIĆ /bilj. 41/)

Reconstruction of Ston's church and its belfry

4. Rekonstrukcija stonske crkve sa zvonikom (izvor: ŽELJKO PEKOVIĆ /bilj. 41/)

Reconstruction of Ston's church and its belfry

Njezine vanjske zidne stijenske razvedene su lučno završenim nišama, različitih dubina i širina. Začeljni zid apside raščlanjen je jednom nišom, dok su po dvije plitke niše na vanjskim stijenama ramena lađe. Na oba bočna zida Sv. Mihajla izvedeno je pet niša, a uočljivo je da su na južnom zidu prva i druga (zapadna) niša podijeljene u dva dijela. Imajući u vidu da je donji dio prve niše viši od druge, vrlo je vjerojatno da se uz njih nalazilo stepenište.³⁵ Na oba bočna zida središnje niše izvedena su dva prozorska otvora monumentalnih razmjera (143 cm x 73 cm), koji nisu istovremeni s arhitekturom crkve. Spomenuto se zaključuje jer okviri presijecaju lezene uz koje se nalaze, što ukazuje na to da su ondje naknadno ugrađeni. Također, treba istaknuti i to da su prozori tako velikih dimenzija rijetki kod bliskih spomenika te da ih bilježimo tek od rane romanike. Osim u Stonu, nalazimo ih jedino kod dvije reprezentativnije (ranoromaničke) građevine toga tipa – na Koločepu (Sv. Mihajlo) i Lopudu (Sv. Ilija).³⁶ Istovjetan prozor nalazi se i u središnjem dijelu apside. Osim spomenutih otvora, očuvane su dvije predromaničke tranzene, znatno manjih dimenzija, a uzidane su na oba bočna zida u istočnu lezenu. S obzirom na to da se kod tog tipa arhitekture prozori u pravilu nalaze u nišama, a ne u lezenama, smatram opravdanim pomišljati da su tranzene ondje naknadno uzidane, i to najvjerojatnije prilikom postavljanja kasnijih otvora. S tim u vezi valja primijetiti i to da je njihova uloga više dekorativna negoli funkcionalna, jer je prostor svetišta bio dobro osvijetljen velikim (ranoromaničkim) prozorima na apside i bočnim zidovima. Iako o prvotnom položaju tih tranzena nemamo podataka, moguće je da su se nalazile na mjestu većih otvora i da su zato uzidane

u lezene. Vrlo je vjerojatno da je na stonskoj građevini postojalo sličnih svjetlosnih otvora, ali bez dodatnih istraživanja ne možemo im utvrditi broj i položaj.

Zapadno pročelje nije očuvano zbog izgradnje kasnije crkve, a njegov današnji izgled rezultat je rekonstrukcije iz šezdesetih godina 20. stoljeća. Stoga nije moguće donositi zaključke da li je izvorno sred pročelja bio veći polukružni luk, kao i kod ostalih bliskih zdanja. Pred pročeljem nalazio se aksijalni zvonik koji je bio jednake širine kao i jednobrodna građevina, o čemu svjedoče ostatci temelja otkriveni devedesetih godina 20. stoljeća.³⁷ Tada je utvrđeno da je na njegovoj zapadnoj strani bio široki ulaz (dužine 150 cm), dok su temelji pristupnog stubišta pronađeni uz južnu stranu crkve. U novije su vrijeme Ž. Peković i Ante Milošević, na osnovu rezultata tih istraživanja, ali i modela stonske građevine prikazane na ranoromaničkom zidnom osliku, izradili rekonstrukciju Sv. Mihajla sa zvonikom.³⁸ Prema autorima, vanjsko stubište kojim se pristupalo u zvonik bilo je orijentirano u smjeru zapad-istok, a nalazilo se uz južnu stranu zvonika (i crkve).³⁹ Također, isti istraživači smatraju da je zvonik dograđen u 11. stoljeću (jer je prikazan na zidnoj slici iz tog stoljeća).⁴⁰ Ipak, mišljenja sam da arhitektonska koncepcija crkve, napose njezin sažeti tlocrt, kao i neuobičajena visina spomenika za taj tip arhitekture, upućuje na mogućnost da je zvonik, najvjerojatnije, zamišljen od samog početka, tj. da je izgrađen zajedno s crkvom prije 11. stoljeća. Naime, čini mi se da upravo tlocrtna zamisao stonske građevine (odnos dužine i širine, neznatno istaknuta apside), njezine male dimenzije, kao i vertikalna stratigrafija (zvonik, ali i kupola), ukazuju na funkciju tog zdanja podignutog kao dvorske kapele. Uzimajući u obzir naglašenu visinu crkve i njezinu funkciju držim kako je opravdano pomišljati da se na katu zvonika nalazila galerija, zato što je ona uobičajena kod građevina s takvim zapadnim zdanjem.

Arhitektonska plastika i liturgijski namještaj

Od sačuvane kamene opreme koja je resila stonski Sv. Mihajlo moguće je izdvojiti dva sloja skulpture.⁴¹ Likovno-morfološke karakteristike ranijih reljefa odgovaraju zreloj predromaničkoj skulpturi, tj. tzv. *prvom pelješkom sloju*, koji je definirao osamdesetih godina Miljenko Jurković.⁴² Riječ je o ulomcima portala, tranzena i oltarne ograde. Od dijelova portala očuvani su dovratnici i nadvratnik. Ulomci dovratnika bili su uzidani u portal mlađe crkve, a nakon njezina rušenja ugrađeni su u rekonstruirani portal jednobrodne građevine.⁴³ Na dovratnicima isklesana je tropruta vitica kojoj se završetci granaju u tri lista i u virovitu rozetu, a u slobodnim prostorima

5. Crkva Sv. Mihajla, Ston, tranzena i prozorski okvir, sjeverna strana (foto: P. Marković, 2011.)
St Michael's church in Ston, transenna and the window frame, northern side

između obruba i vitica nalaze se stilizirani dvolisti. Na nadvratniku izvedena je slična vitica, s četiri tropruta kruga i stiliziranom ptičjom glavom.⁴⁴ Na temelju dužine nadvratnika (80 cm) i širine dovratnika (14.5 cm), moguće je zaključiti da su najvjerojatnije pripadali portalu Sv. Mihajla jer im dimenzije odgovaraju uobičajenoj širini crkvenog ulaza (oko 50 cm) kod spomenika tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.⁴⁵

Istom sloju skulpture možemo pripisati i dvije tranzene uzidane u drugu (istočnu) nišu, na oba bočna zida.⁴⁶ Obje su isklesane u kvalitetnom vapnencu, koji glačanjem dostiže mramorni sjaj.⁴⁷ Malih su dimenzija i lučno zaključene, a sastoje se od četiri nepravilna i perforirana okulusa poredana u jedan vertikalni niz. Tranzena na južnom zidu u cijelosti je sačuvana, dok su sjevernoj slomljena dva središnja kruga. Kod obje su rubni okvir i okulusi izvedeni dvoprutom trakom. Perforacije na južnoj tranzeni u obliku su rozete, poput one na nadvratniku, a na sjevernoj su kružni otvori perforirani sitnim krugovima, koji su vjerojatno izrađeni svrdlom.

Od predromaničkog liturgijskog namještaja očuvani su dijelovi ploča oltarne ograde, od kojih je jedna (gotovo) u potpunosti sačuvana i pridružen joj je pilastar.⁴⁸ Obje su ploče identično isklesane, a središnji im je dio uvučen za 2 cm. Na njemu su troprute vitice s virovitim rozetama i trolisti, dok su na rubnim trakama prepleti troprutih krugova i arkada. Vijenci se nalaze u gornjoj zoni i na bočnoj strani pa se pluteji tipološki razlikuju od uobičajenih ploča oltarnih ograda, jer su kod svih ostalih vijenci izvedeni u gornjoj i donjoj zoni. Na širem dubrovačkom prostoru taj tip pluteja uočljiv je jedino kod dubrovačkog Sv. Petra.⁴⁹ Na pilastru je isklesan niz učvorenih troprutih kružnica i stiliziranih dvolista, a očuvan je i utor u koji je ulazilo pero lijevog pluteja.⁵⁰ Imajući u vidu da je na obje ploče isklesana identična kompozicija, možemo zaključiti da su pripadale istoj ogradi. S obzirom na to da širina pluteja (42 cm) i pilastra (26 cm) odgovara onima kod srodnih građevina, smatram opravdanim pretpostaviti da su resili ogradu svetišta u Sv. Mihajlu.

Na svim opisanim ulomcima uočljiv je istovjetan repertoar vegetabilnih (stilizirani dvolisti, palmete, osmerolatične virovite rozete, ptičje protome u troprutoj vijugavoj vitici) i geometrijskih motiva (učvoren krugovi, krugovi vezani čvorom i polukrugovi, prepleti polukrugova), koje nalazimo i kod kamene opreme iz dubrovačkog Sv. Petra. Iako je zamjetna kvalitetnija izvedba uresa kod dubrovačke skulpture, mišljenja sam da kriterij kvalitete ne bi smio biti presudan razlog za njihovo kronološko odvajanje, kako je to u novije vrijeme učinio Ž. Peković.⁵¹ Naime, na dubrovačkim i stonskim reljefima uočljiv je identičan repertoar motiva i kompozicijskih shema u svim pojedinostima, stoga držim da to upućuje na njihovu međusobnu srodnost, odnosno kronološku bliskost.

U stariji (predromanički) sloj skulpture valja ubrojiti i četiri nadvratnika, s profiliranim križevima i „pletenicom“, za koje smatram da su se najvjerojatnije nalazili na zvoniku. Tri su otkrivena u blizini crkve, a na dva nadvratnika isklesani su i natpisi. Među njima lošije je očuvan onaj s natpisom *TEMPO(RE)*, koji je pronašao Frano Vlašić 1932. godine.⁵² Sastoji se od dva ulomka, a na većem je djelomično očuvan tropruti krug s križem i prepletom od tri trake. Natpisno je polje otučeno, a ostatak natpisa transliterirao je C. Fisković kao: *TEMPO(RE) ... RINBRAH / MEP*⁵³ Ures i natpis kvalitetnije su isklesani, a identična modelacija „pletence“, kao i epigrafske odlike prilično pravilnih slova, povezuju ga s ulomkom grede na kojoj je očuvana riječ *PRIOR* iz kotorske Koleđate, a koja se datira u kasno 9. ili prvu polovinu 10. stoljeća.⁵⁴

Drugi nadvratnik s natpisom *MIHAELUS*, u cijelosti je sačuvan i otkrio ga je F. Vlašić 1953. godine.⁵⁵ Većih je dimenzija (149 cm) i na prednjoj strani isklesana su tri kruga s križem i dvoprutom „pletenicom“. Poviše njih je natpis koji se nije uspjelo završiti u za to određenom polju pa se on produžuje iza desnog križa, u tri reda. Natpis nije kvalitetno isklesan te se po kvaliteti izrade i epigrafskim obilježjima razlikuje od onoga *TEMPO(RE)*, što ukazuje na to da oba natpisa vjerojatno nisu nastala istovremeno.⁵⁶ U dosadašnjoj literaturi različito se tumačio i datirao, a u njegovu čitanju okušao se niz znanstvenika. Tako se ime *MIHAELUS* dovodilo u vezu sa zahumskim knezom Mihajlom Viševićem, zetskim vladarom Mihajlom Vojislavljevićem i arhanđelom Mihovilom, a nadvratnik se datirao u širi vremenski period – od 5. do 11. stoljeća.⁵⁷ Zasad se čini uvjerljivim tumačenje B. Gabričevića, koji smatra da se na njemu spominje arhanđeo Mihovil i prevodi ga kao: (*Ja*) *Arhanđeo Mihovil hrabro odozgor siječem i donosim mir svim Romanima*.⁵⁸ Također, autor je ukazao na to da je ispisan u dvanaestercu, odnosno u jampskim trimetrima, te da odražava utjecaje srednjovjekovne bizantske poezije.⁵⁹ S obzirom na to da se natpis po kvaliteti izrade razlikuje od ostalog uresa na nadvratniku, vrlo je vjerojatno da je naknadno isklesan.⁶⁰

Treći nadvratnik bio je ugrađen u zid samostanskog dvorišta kod Sv. Mihajla, a 1928. godine pogrešno je rekonstruiran kao nadprozornik apsidalnog otvora.⁶¹ Na prednjoj strani isklesana je ista kompozicija s tri križa i dvoprutom „pletenicom“, kao i na potonjem. Uzimajući u obzir da je srodna kompozicija s tri križa izvedena i na

6. Nadvratnik s natpisom *MIHAELUS* (izvor: fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu)
Lintel bearing the inscription MIHAELUS

7. Nadvratnik s tri križa pronađen kod Gospe od Lužina, Ston (foto: I. Tomas)
Lintel with three crosses, found at Our Lady of Lužine, Ston

nadvratniku koji je bio uzidan u skladište soli pored crkve Gospe od Lužina,⁶² mišljenja sam da bi ga trebalo dovesti u vezu s prethodna tri. Na tu pretpostavku držim da upućuje specifična ikonografska kompozicija, zamjetna i kod ostalih primjera, ali i to što su sva četiri nadvratnika isklesana od istog materijala, a riječ je o vrlo kvalitetnom i čvrstom vapnencu (dolomit).⁶³ S obzirom na navedeno mislim da su nadvratnici najvjerojatnije bili izrađeni za jedan spomenik, na kojem je bilo više ulaza. Da se radilo o nekom masivnijem zdanju ukazuje nam materijal od kojega su izvedeni, a imajući u vidu da su svi, s izuzetkom jednoga, nađeni u blizini Sv. Mihajla, smatram opravdanim pomišljati da su bili vezani za taj spomenik, a to bi dodatno mogao potvrđivati i natpis *MIHAELUS*. Uzimajući u obzir da je crkva imala samo jedan ulaz, kao i to da se na tom portalu nalazio nadvratnik s virovitim rozetama, mišljenja sam da bi ostala četiri nadvratnika mogli dovesti u vezu sa zvonikom pred njezinim pročeljem. Naime, istraživanjem je otkriveno da je zvonik imao širi ulaz na zapadu, a kako je potvrđeno i postojanje pristupnog stubišta, pa time i kata, valja pretpostaviti da se i ondje nalazilo nekoliko ulaza. Imajući na umu da je zapadni ulaz dvostruko većih dimenzija od crkvenog portala i da mu veličinom odgovara dužina nadvratnika s natpisom *MIHAELUS*, koja iznosi 149 cm, držim da je spomenuti nadvratnik vrlo vjerojatno resio taj ulaz u zvonik. Nažalost, za ostale ne možemo odrediti položaj. No, sudeći po dimenzijama onog cjelovito očuvanog iz

Lužina (117 cm), moguće je pretpostaviti da su ulazi u zvonik bili nešto širi od ulaza u crkvu. Iako je nadvratnik s natpisom *TEMPO(RE)* fragmentarno sačuvan, čini mi se opravdanim pomišljati da se nalazio na ulazu u istaknutiju prostoriju jer je na njemu bio isklesan natpis.

Mlađem sloju skulpture možemo pripisati tri prozorska okvira – dva na bočnim zidovima i jedan na apsidi. Većih su dimenzija (143 cm x 73 cm), a njihov dekorativni okvir rekonstruiran je šezdesetih godina 20. stoljeća.⁶⁴ Sva tri okvira pravokutnog su oblika i isklesana su

8. Ulomak nadvratnika s natpisom *TEMPO(RE)* i ulomak s prikazom ljudskog lica (izvor: fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu)
Fragment of a lintel with the inscription *TEMPO(RE)* and a fragment with human face

od vapnenca, a sastoje se od praga i dva doprozornika koja su u gornjem dijelu, s unutrašnje strane, spojena polukružnim lukom. Dekorativni okvir u cijelosti je očuvan na apsidi i sjevernom zidu, dok južnome nedostaje lijeva strana ureda. Kod sva tri okvira izvedena je (gotovo) identična dekoracija, a površinu im ispunjavaju geometrizirane troprute vijugave vitice, koje su pravilno i precizno klesane, uz pomoć tehničkih pomagala. Istovjetni ured izveden je na nadvratniku koji je bio uzidan u zapadno pročelje Sv. Mihajla, a za koji je M. Jurković opravdano upozorio da je riječ o lijevom doprozorniku južnog okvira.⁶⁵ Između luka nadprozornika i ravne grede apsidalnog prozora prikazan je motiv euharistije, tj. dvije ptice koje piju iz kaleža, dok je na sjevernom i južnom okviru osmerolatična rozeta i maslinova grančica. Na sva tri prozorska praga izvedeni su viroviti motivi, a na apsidalnom i sjevernom isklesane su i palmete.

Za reprezentativne prozorske okvire stonske crkve, smatram da stoje na razmeđu kasne predromaničke skulpture i prvih naznaka romaničkog likovnog izraza te da ih najvjerojatnije treba datirati oko sredine 11. stoljeća.⁶⁶ Na to mišljenje upućuje koncepcija njihove dekorativne površine, jer je ona u potpunosti ispunjena plitkoreliefnim i strogo geometriziranim viticama, kakve nalazimo kod kasnih predromaničkih reljefa, poput onih u Janjini i Gospi od Lužina.⁶⁷ Naime, kod svih ranoromaničkih primjera kasnog 11. i ranog 12. stoljeća vitica je oslobođena stroge geometrizacije i riječ je o biljnoj vitici, s dvoplošno obrađenim listovima, koja redovito završava trolatičnim ili četverolatičnim listom, a plastičnije je i oblikovana. Iako stonski okviri koncepcijom i klesarskim tretmanom imaju odlike (kasnog) predromaničkog stila, način izvedbe ptica i biljnih detalja na njihovim lučnim dijelovima (maslinova grančica, osmerolatični cvijet), odaju sklonost novom, (rano)romaničkom likovnom izrazu primjetnom na čitavoj istočnoj obali Jadrana od tridesetih godina 11. stoljeća.⁶⁸ Tako ptice imaju finije izdiferencirane dijelove tijela, a pomnije su izvedeni i detalji različitih tekstura perja na vratu, tijelu i krilima, što pridonosi taktilnosti površine i djeluje realističnije. Takvo prikazivanje ptica nije svojstveno predromaničkoj umjetnosti i razlike su uočljive usporedimo li ih s pticama na ploči iz Sv. Nikole (na Prijekom) u Dubrovniku ili s onima na zabatu iz Župe dubrovačke.⁶⁹ Sklonost realističnim detaljima prisutna je i u modelaciji biljnih motiva (maslinova grančica), dok je plasticitet ostvaren kod osmerolatičnog cvijeta. Stoga na temelju iznesenoga smatram da ih možemo datirati oko sredine 11. stoljeća.

Istom razdoblju valja pripisati i djelomično očuvani ulomak s prikazom ljudskog lica, koji je otkrio F. Vlašić 1932. godine u blizini Sv. Mihajla.⁷⁰ Plošan način obrade

reljefa, kao i stilizacija okrugle frontalne glave, s urezanim krupnim bademastim očima, upućuje na formalnu bliskost s najranijim primjerima ranoromaničkih reljefa na istočnojadranskom prostoru (tzv. *Zadarsko splitska klesarska radionica*). S obzirom na to da je ulomak malih dimenzija (šir. 14 cm, vis. 14 cm i deb. 9 cm), nije moguće utvrditi da li je bio dio liturgijskog namještaja (ploča oltarne ograde?) ili arhitektonske plastike. Prema tumačenju Igora Fiskovića na glavi je najvjerojatnije u vidu shematiziranih trokuta predočeno sunce, pa se možda radilo o prikazu *Sol Invictus*, simbolične slike nepobjedivog Sunca, tj. Sunca pravde (*Sol Iustitiae*), a što je usko povezano s vladarskim kultom još od kasne antike.⁷¹

Zidne slike

Zidne slike djelomično su sačuvane na bočnim zidovima i u apsidi, dok su manji ulomci otkriveni na svodu istočnog traveja. U niši zapadnog traveja nalazi se lik vladara zrele životne dobi s krunom i modelom (stonske) crkve u ruci, dok je na suprotnoj, južnoj strani, u raskošnoj vojnoj odori prikazan sv. Juraj, s mačem i štitom u ruci, uz kojega je otkriven i natpis (*GE*)*O*(*R*)*GIVS*. Ponad vladara očuvani su tek donji dijelovi dvaju likova, jednog u svečanoj odori i drugog neodjevenog i okovanog u poniznom stavu. Oba su usmjerena prema zapadu, pa se pretpostavlja da se radi o grešniku i da je na zapadnom zidu bila scena Posljednjeg suda.⁷²

Na oba bočna zida središnjeg i istočnog traveja prikazani su u gornjim zonama evanđelisti na raskošnom tronu, optočenom dragim kamenjem i biserima, od kojih je ponajbolje očuvan sv. Ivan koji je resio središnju nišu sjevernoga zida. U donjim zonama potkupolnog traveja nalazi se biljna dekoracija, dok su u istočnom traveju bili svetački likovi, od kojih je raspoznatljiv sv. Ivan Krstitelj, koji kažiprstom desnice pokazuje prema nebu. Znatno lošije sačuvane su zidne slike u apsidi, gdje je prikaz istočnog grijeha.⁷³ Od te kompozicije prepoznatljiv je gornji dio, tj. središnje stablo kraj kojega stoje nage figure Adama i Eve. Svetački likovi resili su i plohe istočnog zida, kao i bočne niše. Među njima dobro je očuvan nepoznati mladoliki svetac u južnoj niši, odjeven u raskošnu crvenu odoru. Na svodu istočnog traveja zamjetni su ostatci medaljona iskićenog dragim kamenjem, a u njemu su poprsja dvojice likova. Pretpostavlja se da je riječ o prorocima.⁷⁴

O stonskim zidnim slikama pisao je veći broj istraživača, a uglavnom ih svi datiraju u zadnja desetljeća 11. stoljeća i dovode u vezu s dukljanskim (zetskim) vladarom Mihajlom Vojislavljevićem (o. 1051. – 81.).⁷⁵ No,

9. Crkva Sv. Mihajla, Ston, zidni oslik s prikazom vladara (Stefan Vojislav), zapadni travej, sjeverna strana (foto: J. Behaim, 2014.)
St Michael's church in Ston, mural depicting a ruler (Stefan Vojislav), northern side of the western bay

smatram da su freske nešto ranijeg vremena postanka od onoga kako se dosad mislilo. Na to upućuje njihova naglašena sklonost linearizmu i grafizmu, napose prisutna u prikazu ljudskoga lika koji je posve apstrahiran i oblici su stilizirani u krute, gotovo geometrijske forme, pa im tjelesa djeluju kao apstraktne dekorativne vrijednosti. Najbliže paralele na istočnoj obali Jadrana zamjetne su sa zidnim slikama u Sv. Agati kod Kanfanara iz prve polovine 11. stoljeća, što su već opravdano primijetili Lj. Karaman i C. Fisković.⁷⁶ Formalna sličnost između stonskih i istarskih oslika uočljiva je u prikazu svetica, njihovom tipiziranom licu i frontalnom stavu, a napose u dekorativnoj im odjeći geometrijskog uzorka, s ujednačenim i paralelnim vertikalnim naborima.⁷⁷ U novije vrijeme o zidnim oslicima u Sv. Agati pisala je Nikolina Maraković, koja donosi iscrpnu analizu tih fresaka i dovodi ih u vezu s bliskim primjerima otonskog i postotonskog knjižnog i zidnog slikarstva.⁷⁸ U tom pogledu zanimljivo je njezino zapažanje o dekorativnom motivu kojim je urešena

haljina jedne istarske svetice, a za koji nalazi analogije u regensburškim iluminacijama s kraja 10. stoljeća (Bam-Stbib, Msc. Lit. 142, f 4v)⁷⁹ jer se srodni motivi pojavljuju i na odorama likova u Stonu.

Ipak, najbliže analogije stonskim oslicima pronalazim u bizantskom slikarstvu prve polovine i(li) sredine 11. stoljeća u južnotalijanskoj regiji Apuliji. Tako je u crkvi Sta. Marina u Muro Leccese zamjetna bliskost između stonskih svetica i frontalno prikazanih svetaca na pojašnjicama svoda, u odorama sličnog geometrijskog uzorka.⁸⁰ Vrlo su indikativne i paralele s oslicima u kripti kod Grottaglie (Gravina di Riggio), gdje je prikazan mladoliki svetac u istovjetnoj odori kakvu nalazimo kod svetačkog lika u južnoj niši začeljnoga zida stonske crkve.⁸¹ Naime, oba svetca odjevena su u raskošnu odoru i zaogrnuti su crvenim ogrtačem urešenim geometrijskim uzorcima, sred kojega je identična traka s ovalnim „dijamantima“, optočena bijelim biserima. Riječ je o odori bizantskih dostojanstvenika, kakva je zabilježena i na bogato ilumi-

10. Crkva Sv. Mihajla, Ston, zidni oslik s prikazom nepoznatog svetca, istočni zid, južna niša (foto: J. Behaim, 2014.)

St Michael's church in Ston, mural painting depicting an anonymous saint, southern niche in the eastern wall

11. Zidni oslik s prikazom nepoznatog svetca, istočni zid, kriptna, Gravina di Riggio, Grottaglie, Apulija (izvor: GIOIA BERTELLI /bilj. 80/, sl. 242)

Mural depicting an anonymous saint, crypt in the eastern wall, Gravina di Riggio, Grottaglie, Apulia

niranom svitku *Exultet I.* (Bari) iz 1030. godine.⁸² Osim sličnosti u njihovoj odjeći, primjetno je da su oba svetca mladolika i da su prikazana u svetištu što ukazuje na to da se u oba slučaja, po svemu sudeći, radilo o važnijem svetitelju. Nažalost, stonski svetac, kao i onaj apulijski nisu identificirani, ali primijećenu srodnost svakako bi valjalo podrobnije proučiti, jer se ondje možda kriju odgovori koji bi mogli pomoći u boljem razumijevanju ikonografije stonskih fresaka. Spomenuti „dijamanti“, kao i biserne niske pojavljuju se i kod drugih likova u Stonu (vladar, sv. Juraj i evanđelisti), a sličnost između stonskih i apulijskih svetaca vidljiva je i u njihovim krupnim bademastim očima, potom naglašavanju jabučica točkama, apstrahiranju anatomije, kao i stilizaciji draperije. Od ostalih apulijskih primjera treba spomenuti istovremene oslike u kapeli S. Lasi u Salve i u crkvi S. Salvatore u Sanarica, kod kojih su, kao i kod onih u Grottaglie, zamjetne formalne bliskosti sa stonskim freskama.⁸³ Osim

sa zidnim slikarstvom iz prve polovine i(li) sredine 11. stoljeća, srodnosti su uočljive i s najranijim primjerima ranoromaničkih reljefa na istočnoj obali Jadrana iz tridesetih godina istoga stoljeća. Među njima najbliže paralele nalazimo kod pluteja oltarne ograde iz Sv. Nediljice,⁸⁴ jer su ondje likovi prikazani u poluprofilu, kojim se sugerira pokret, kao što je to slučaj kod stonskog vladara ili evanđelista. Također, međusobna sličnost vidljiva je u krupnim bademastim očima, vitkim tjelesima i dugim, predimenzioniranim rukama, kao i u paralelnim linijama nabora njihove odjeće.

Na osnovi iznesenoga držim da je stonske zidne slike moguće datirati oko sredine 11. stoljeća, kada nastaju prozorski okviri i ulomak s ljudskim licem, a koji, kao i oslici, stoje na razmeđu kasne predromaničke umjetnosti i prvih naznaka novog (rano)romaničkog likovnog izraza. Spomenuto bi ukazivalo na to da je tada vladarska kapela zahumskih knezova bila znatnije i raskošnije obnovljena.

Vrijeme podizanja predromaničke crkve i njezine ranoromaničke obnove

Na temelju analize arhitekture stonskog Sv. Mihajla, kao i pripadajuće mu kamene opreme mišljenja sam da je moguće zaključiti da je predromaničkog podrijetla. Također, čini mi se opravdanim pomišljati da je zvonik (zapadno zdanje) izgrađen zajedno s crkvom, jer tlocrtna zamisao stonske građevine (odnos dužine i širine, neznatno istaknuta apsida), njezine male dimenzije, kao i vertikalna stratigrafija (zvonik, ali i kupola), ukazuju na funkciju tog zdanja podignutog kao dvorske kapele. S tim u vezi smatram da je crkva vrlo vjerojatno od vremena podizanja bila posvećena arhanđelu Mihovilu, budući da je štovanje tog nebeskog vojskovođe, kao zaštitnika vladara i njihovih vojnih pohoda, bilo osobito rašireno među vladajućim slojem u ranom srednjem vijeku, pa bi ta znakovita posveta bila u skladu s njezinom funkcijom.⁸⁵

Imajući u vidu povijesne podatke o ranosrednjovjekovnom Stonu, držim da bi vrijeme izgradnje vladarske kapele Sv. Mihajla najvjerojatnije trebalo dovesti u vezu s prvim, povijesno zasvjedočenim i najvažnijim zahumskim vladarom u Stonu – knezom Mihajlom Viševićem (prije 910. – nakon 928.), sinom Višetin(og) (Višević, Vuševu(k)čić), kada Ston biva upravnim i crkvenim sjedištem te sklavinije.⁸⁶ U Mihajlovo doba Zahumlje postaje važnija politička tvorevina na istočnojadranskom prostoru, a tome su vjerojatno pogodovale i ondašnje velike krize Carstva, tj. uzdizanje snažnog bugarskog cara Simeona (893. – 927.), koji je tada (gotovo) ugrozio opstojnost Bizanta.⁸⁷ Priklonivši se politički moćnijem Simeonu već godine 912., Mihajlu je, čini se, pošlo za rukom proširiti teritorijalne granice ranije kneževine na dijelove susjedne Paganije i Travunije.⁸⁸ U njegovo doba Zahumljani su, po svemu sudeći, nadzirali obalni pojas od Neretve do Zatona, kao i pomorski promet u Mljetskom, Pelješkom i Neretvanskom kanalu, a njihova glavna luka i sidrište za brodove bio je Ston.⁸⁹ O onodobnoj snažnoj pomorskoj vojsci Zahumlja i moći njihova kneza, svjedoči podatak nepoznatog pisca *Annales Barenenses* i barijskog kroničara *Lupusa protospataria* (*Lupus Protospatharius Barenensis, Lupo da Bari*) (o.1030. – 1102.), da je *regi Michaeli Sclavorum* (*Michael Sclabus*) godine 926. osvojio bizantski grad Siponto, u južnotalijanskoj regiji Apuliji.⁹⁰ Godinu dana nakon slavnog pohoda na apulijску obalu, zbog smrti cara Simeona i slabljenja njegove „države”, Mihajlo se politički ponovno okrenuo bizantskom caru, pa izgleda da zato biva nagrađen visokim titulama *antipata* (prokonzula) i *patricija*.⁹¹

Na crkvenom planu Zahumlje se, zajedno s tadašnjim hrvatskim kraljevstvom i dalmatinskim gradovima, okre-

će papi. Događaj koji to potvrđuje jest održavanje Crkvenih koncila u Splitu 925. i 928. godine, s ciljem (re)organizacije metropolitanskog ustroja u Dalmaciji, Hrvatskoj i Zahumlju, te rješavanju teritorijalnih granica pojedinih biskupija, kao i nimalo nevažnog problema slavenskog bogoslužja (kao prežitka jurisdikcijske pripadnosti Konstantinopolu).⁹² Za održavanje tih koncila bili su zaslužni i hrvatski kralj Tomislav (925. – 928.), pod čijom vlašću su bile dalmatinske biskupije zapadno od Splita, te zahumski knez Mihajlo, o čemu saznajemo iz pisma pape Ivana X. (914. – 928.) upućenog obojici vladara povodom njihova održavanja.⁹³ Čini se da su *Tamisclao, regi Crouatorum, et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum*,⁹⁴ na njima i sudjelovali.⁹⁵ U saborskim aktima iz 925. godine zasvjedočen je spomen Stonske crkve (*ecclesia Stagnensis*), koja je zajedno s Dubrovačkom i Kotorskom biskupijom tada službeno podvrgnuta Splitskoj metropoliji.⁹⁶ Iako postoje različita tumačenja kada je osnovana Stonska biskupija, izgleda da je za njezino utemeljenje vrlo vjerojatno bio zaslužan knez Mihajlo.⁹⁷ Posebna, pak, opomena što su je 928. godine dobile te tri istočne biskupije u vezi slavenskog bogoslužja, ukazivalo bi možda na to da je na tom dijelu (novo)ustrojene metropolije ono bilo snažnije izraženo negoli u ostalim dijezama.⁹⁸

Nekoliko desetljeća kasnije kneza Mihajla i Zahumlje spominje bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (905. – 959.) u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastalom godine 949. Tako car piše da pleme prokonzula i patricija Mihajla, sina *Bouseboutze*, potječe od nekrštenih koji su stanovali na rijeci Visli, te da u Zahumlju postoji pet naseljenih gradova, od kojih na prvom mjestu navodi Ston (*Stagnon*).⁹⁹ Prema Porfirogenetu zemlja *Zahloumi*, nazvana po brdu Hum, prostirala se od Pelješca do Mostara i Dabra, te obalnog pojasa od Neretve do Dubrovnika.¹⁰⁰ Na osnovi svega iznesenog smatram opravdanim pomišljati da se izgradnja vladarske kapele Sv. Mihajla na uzvisini Gradac (gdje se nalazio utvrđeni dvor zahumskih knezova), najvjerojatnije dogodila u doba moćnog kneza Mihajla Viševića (prije 910. – nakon 928.), kada Ston biva politička i crkvena prijestolnica zahumskih vladara.

Na temelju analize mlađeg sloja skulpture iz Sv. Mihajla (monumentalni prozorski okviri i ulomak s ljudskim licem) i zidnih oslika, moguće je pretpostaviti da je vladarska kapela zahumskih vladara bila znatnije i raskošnije opremljena najvjerojatnije oko sredine 11. stoljeća. O srednjovjekovnom Stonu toga perioda nalazimo više vijesti. Tako iz bule pape Benedikta VIII. (1012. – 24.) od 27. rujna 1022. godine, saznajemo da je Stonska crkva pod okriljem Dubrovačke metropolije, vjerojatno osnovane još u vrijeme Grgura V. (996. – 999.), a od toga

doba biskup u Stonu bit će vjeran sufragan Dubrovniku.¹⁰¹ Izgleda da u istom razdoblju Zahumlje stječe otok Mljet i Korčulu, koji su nekada bili u sastavu Neretvanske kneževine,¹⁰² a godine 1035. spominje se Ljutovit, knez *helmanske* (zahumske) oblasti, koji je na strani Bizanta sudjelovao u uspješnom suzbijanju ustanka u Duklji, podignutog od strane Stefana Vojislava (prije 1018. – 43./50.)¹⁰³ Ljutovitu kao bizantskom savezniku u borbi protiv dukljanskog kneza, car je čini se podario visoku titulu protospatara i stratega Zahumlja i Srbije.¹⁰⁴ Navodno je Ljutovit godine 1039. poklonio lokrumskom opatu Petru mljetsku crkvu Sv. Pankracija u Babinom Polju,¹⁰⁵ a u istom periodu zasvjedočeno je i ime jednog stonskog biskupa – Gabriela.¹⁰⁶

Godine 1042. ili 1043. dukljanski knez Vojislav podiže drugi ustanak protiv Bizanta, a na strani bizantskih saveznika sudjelovali su raški župan, bosanski ban i zahumski knez Ljutovit, koji je predvodio (slavensku) vojsku u borbi protiv Vojislava.¹⁰⁷ Spomenuto bi upućivalo na to da se vjerojatno radilo o značajnijem vladaru i vojskovođi jer mu je bio povjeren zadatak da zapovijeda i predvodi savezničke snage u tom vojnom pohodu. No, Bizant i Ljutovit doživjeli su tada težak poraz od dukljanskog kneza i njegove vojske. Izvojevavši veliku pobjedu nad njima, Stefan Vojislav krenuo je u osvajanje susjedne Travunije i Zahumlja, pa tako Ljutovitov Ston, zajedno s Pelješcem, dolazi u njegove ruke.¹⁰⁸ Da je Vojislav boravio u prijestolnici zahumskih knezova, ukazuje nam podatak koji donosi bizantski pisac Kekavmen (*Kekaumen, Cecaumeni*), u djelu *Strategicon (et incerti scriptoris de officiis regis libellus, o. 1180.)*, gdje navodi da je on bio toparh u Stonu i da je zarobio dubrovačkog stratega Katakalona Klazomenskog.¹⁰⁹ Po svemu sudeći, taj događaj zbilo se nakon Vojislavove pobjede nad bizantskom vojskom i njegove smrti – između 1042/43. i 1050. godine.¹¹⁰ Prema Kekavmenu strateg je htio na prijevaru zarobiti dukljanskog vladara pa mu je predložio da se sastanu u sredini strategove teme i toparhova područja (vjerojatno u Zatonu ili Slanom), ali dogodilo se suprotno od planiranog jer je Vojislav zarobio Katakalona i odveo ga u Ston.¹¹¹

Imajući u vidu povijesna vrela o onodobnom Stonu smatram da je za obnovu Sv. Mihajla najvjerojatnije bio zaslužan Stefan Vojislav, rodonačelnik dinastije Vojislavljevića. Na to mišljenje navodi me podatak da je Vojislav, nakon pobjede nad Bizantom i njegovim saveznicima (među kojima je bio ugledni zahumski knez Ljutovit), osvojio prijestolnicu zahumskih vladara.¹¹² Da je u njoj, pak, neko vrijeme i boravio potvrđuje vijest koju donosi Kekavmen – da je bio toparh u Stonu i da je zarobio dubrovačkoga stratega.¹¹³ Stoga osvajanje Stona, kao i slavna pobjeda nad Bizantom, ali i Ljutovitom koji je pred-

vodio savezničku vojsku, nameće se kao mogući razlog zašto je Vojislav obnovio stonsku crkvu, točnije zabilježio svoj vojni trijumf u vladarskoj kapeli poraženog zahumskog vladara. Tom tumačenju držim da se ne protivi ni ikonografija sačuvanih zidnih slika, jer je ondje predočen pobjednički vladar s krunom kao znakom moći,¹¹⁴ čiju ratničku vještinu na suprotnom zidu simbolizira mladenački lik sv. Jurja s mačem u ruci, dok je iznad njega prikazan okovan grešnik kojega se, po svemu sudeći, vodilo k nebeskom vojskovođi Mihovilu, čime se trebalo isticati neraskidivo jedinstvo zemaljske i nebeske moći. Proslava te pobjede vjerojatno je odraz povijesno utemeljenog događaja i on se ticao Stona, a na osnovi iznesenih podataka o dukljanskom knezu Vojislavu, kao i o vremenu nastanka zidnih oslika, mislim da je vrlo moguće da je on ondje ovjekovječeni vladar-donator i da se ta obnova mogla dogoditi između 1042./43. i 1050. godine, tj. nakon Vojislavove pobjede i njegove smrti. S tim u vezi treba istaknuti i tumačenje I. Fiskovića, koji za ulomak s ljudskim licem misli da se radi o prikazu *Sol Invictus*, simbolične slike nepobjedivog Sunca, odnosno Sunca pravde (*Sol Iustitiae*).¹¹⁵ Riječ je o teološko-ikonografskom motivu poistovjećivanja Nepobjedivog sunca i Krista, što je usko povezano s vladarskim kultom.¹¹⁶ Ukoliko je ta pretpostavka točna, radilo bi se možda o još jednom svjetovnom i sakralnom poimanju Vojislavova trijumfa pri utanačivanju njegove uloge zemaljskog „kralja”.

Bilješke

- ¹ MARIN ZANINOVIĆ, Limitacija Stonskoga polja, u: *Adriatica praehistorica et antiqua - Miscellanea Gregorio Novak dicta*, (ur. Vladimir Miroslavljević; Duje Rendić-Miočević; Mate Suić), Zagreb, 1970., 489-502; IGOR FISKOVIĆ, Pelješac u protopovijesti i antici, *Pelješki zbornik*, I (1976.), 25; MARIN ZANINOVIĆ, Ston u prethistoriji i antici, u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*, (ur. Pavo Zvjerković), Ston, 1987., 10, 16, 21; IGOR FISKOVIĆ, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12 (1988.), 197; VINICIJE B. LUPIS, *Sakralna baština Stona i okolice*, Ston, 2000., 57.
- ² Štovanje tog nebeskog vojskovođe, kao zaštitnika vladara i njihovih vojnih pohoda bilo je rašireno među vladajućim slojem u ranom srednjem vijeku. Stoga je ta znakovita posveta nebeskom ratniku Mihovilu bila u skladu s funkcijom stonske crkve kao vladarske kapele. Vidjeti: CVITO FISKOVIĆ, *Dalmatinske freske*, Zagreb, 1965., 9; SMILJKA GABELIĆ, *Ciklus arhandela u vizantijskoj umjetnosti*, Beograd, 1991., 27-29, sa starijom literaturom; IVAN STEVOVIĆ, O prvobitnom izgledu i vremenu gradnje crkve sv. Mihajla u Stonu, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XXXV (1996.), 187. Također, zamjetno je da je najveći broj građevina s tim naslovnikom izgrađen, kao i stonski Sv. Mihajlo, na dominirajućem položaju na vrhu uzvišenja. CVITO FISKOVIĆ, Ranoromaničke freske u Stonu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12 (1960.), 48-49; ISTI, n. dj., 9; IVO BABIĆ, Bilješke o crkvi Sv. Mihajla u Stonu, *Peristil*, 38 (1995.), 18; IVAN STEVOVIĆ, n. dj., 18.
- ³ JOSIP LUČIĆ, Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336., *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku*, 18 (1980.), 63, 67-71; NENAD VEKARIĆ, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik, 1989., 37.
- ⁴ PAVO GLUNČIĆ, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*, Beograd, 1961., 20, 89; NENAD VEKARIĆ (bilj. 3), 37, 41.
- ⁵ LUKŠA BERITIĆ, Stonske utvrde, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 3 (1954.), 308, 333.
- ⁶ VLADIMIR TALJERAN, *Zrnca za povijest Stona*, Dubrovnik, 1935., 95-96, 99-100.
- ⁷ Bratovština se spominje 1509. g. VINKO FORETIĆ, Kroz prošlost poluotoka Pelješca, u: *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470.-1970.*, (ur. Justin V. Velnić), Omiš, 1970., 286; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 182.
- ⁸ IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 182.
- ⁹ SERAFINO RAZZI, *Povijest Dubrovnika*, (prev. Iva Grgić; prir. Stjepan Krasić), Dubrovnik, 2011. (1595.), 172.
- ¹⁰ Spomenuto je već primijetio C. Fisković. CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 48.
- ¹¹ FRANO RADIĆ, Sredovječne crkve u Stonu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, 3-4 (1898.), 77.
- ¹² FRANO RADIĆ (bilj. 11), 79.
- ¹³ FRANO RADIĆ (bilj. 11), 77-78.
- ¹⁴ Izvještaj, Konzervatorski odjel u Splitu (dalje Izvještaj KOST), 1926., (br. 53.); ISTI, 1927., (br. 19.).
- ¹⁵ Izvještaj KOST, 1928., (br. 106., 128., 150., 191., 198., 200.); ISTI, 1929., (br. 12.). O stanju crkve prije obnove kratko je pisao Lj. Karaman u radu o Sv. Mihajlu. LJUBO KARAMAN, Crkva Sv. Mihajla kod Stona, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 15 (1928.), 81-82.
- ¹⁶ Izvještaj KOST, 1928., (br. 191.); ISTI, 1929., (br. 12.).
- ¹⁷ Izvještaj KOST, 1928., (br. 119., 191.). Fotografiju apsidalnog prozora i onoga na južnom zidu prije obnove Vidjeti: LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 84-85, sl. 2-3; ZVONIMIR BJELOVUČIĆ, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb, 1929., sl. 14.
- ¹⁸ Riječ je fotografijama koje je objavio Z. Bjelovučić 1929. g. Tako je na južnoj strani vidljivo da nije rekonstruiran prozor, dok je na drugoj fotografiji na kojoj je prikazan apsidalni prozor zamjetna njegova pogrešna rekonstrukcija. Naime, ondje je kao nadprozornik uzidan predromanički nadvratnik s tri križa i nadvratnik portala s virovitim rozetama. Usporedi: ZVONIMIR BJELOVUČIĆ (bilj. 17), 52, sl. 15, 32.
- ¹⁹ Ranoromaničke zidne oslike restaurirao je ljubljanski restaurator M. Stern. Za istraživanje crkvene podnice spominje se da je izvršeno, ali nisu navedeni rezultati tih istraživanja. Vidjeti: Izvještaj, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (dalje Izvještaj KODU), 1928., (br. 191.), ISTI, 1929., (br. 12.).
- ²⁰ F. Vlašić piše da je 1938. g. E. Dyggve na južnoj strani crkve pronašao nadsvedenu grobnicu u ruševnom stanju, i to bez priloga. FRANO VLAŠIĆ, Bilješke uz tri stonska spomenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10 (1956.), 95-96.
- ²¹ FRANO VLAŠIĆ (bilj. 20), 95; CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 33. F. Vlašić spominje da je 1953. g., prilikom uklanjanja porušenog materijala mlade građevine, pronašao nadvratnik s natpisom *MIHAELVS*. FRANO VLAŠIĆ (bilj. 20), 96.
- ²² Foto-dokumentacija istraživanja nalazi se u Konzervatorskom odjelu u Splitu MK RH: Fototeka KOST, 1958.-63. U obnovi spomenika sudjelovao je i Jugoslavenski institut za zaštitu spomenika kulture iz Beograda (I. Zdravković).
- ²³ IVAN ZDRAVKOVIĆ, Nacrti predromaničke crkve Sv. Mihajla u Stonu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12 (1960.) 25-29; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 179-181.
- ²⁴ IVAN ZDRAVKOVIĆ (bilj. 23), 25-29; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 179-181. U gornjem dijelu zapadnog pročelja isprva su bile rekonstruirane tri plitke niše, ali su potom uklonjene. O tome svjedoče sačuvane fotografije iz Fototeke KOST, a fotografiju s rekonstruiranim nišama objavio je u svojem radu i I. Stevović. IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), sl. 4.
- ²⁵ CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 33-49.
- ²⁶ IVICA ŽILE, *Predromaničko graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik, 2003., 35; IVAN SRŠA, Voštani i uljni zaštitni slojevi na srednjovjekovnim zidnim slikama u Hrvatskoj, *Portal. Godišnjak HRZ*, 1 (2010.), 16.
- ²⁷ ANTE MILOŠEVIĆ, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Dubrovnik - Split, 2011., 68-69.

- ²⁸ IVAN SRŠA (bilj. 26), 16.
- ²⁹ Godine 1960. T. Marasović objavio je rad pod nazivom *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka* gdje prvi koristi termin *južnodalmatinski jednobrodni kupolni tip* za tu grupu spomeniku, koji je otad prihvaćen u literaturi. TOMISLAV MARASOVIĆ, *Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi srednjeg vijeka u Dalmaciji*, u: *Beritićev zbornik*, (ur. Vjekoslav Cvitanović), Dubrovnik, 1960., 33-47.
- ³⁰ Dvanaest spomenika nalazi se na Elafitskom otočju, i to šest na najmanjem otoku Koločepu (Sv. Nikola (Sv. Vid) i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju, Sv. Frano u uvali Jekavac, Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola na brdu Polačice, Sv. Ilija na Sutjoniku) i tri na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljenoj, Sv. Petar na Veljem Vrhju). Tri spomenika sačuvana su u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika, od kojih dva na Prijekom (Sv. Nikola i Sigurata) i jedan u istočnom dijelu grada (Sv. Luka), dok je samo jedna građevina zasvjedočena u Stonu (Sv. Mihajlo na brdu Gradac). Svi spomenici detaljno su obrađeni u doktorskoj disertaciji I. Tomas. IVANA TOMAS, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske* (doktorski rad), Zagreb, 2014., 7-235.
- ³¹ Vidjeti: IVANA TOMAS (bilj. 30), 7, 70, 80, 88, 119, 127, 132, 144, 148, 154, 161, 166, 176, 184, 188, 211.
- ³² Osim kamena lomljenca, za njezinu izgradnju bili su upotrebljeni ulomci antičke nadgrobne ploče. Završna obradba vanjskih i unutrašnjih zidnih stijenci bila je izrađena vapnenom žbukom, a tragovi prvotne žbuke pronađeni su na vanjskim bočnim zidovima građevine. Usporedi: Fototeka KOST, 1960.-61.
- ³³ Spomenuto navodi Ž. Peković, jedan od voditelja istraživanja. ŽELJKO PEKOVIĆ, *Crkva sv. Petra na Veljem vrhu na otoku Šipanu*, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* (ur. Ivo Babić; Ante Milošević; Željko Rapanić), Split, 2002., 250, bilj. 33; ISTI, *Konzervatorski zahvat na crkvi sv. Petra na otoku Šipanu s osvrtom na konstrukcijska rješenja kupola na crkvama južnodalmatinskog sloga, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 26-27 (2003.), 77-92, 86, bilj. 32; ISTI, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik - Split, 2008., 125, bilj. 113. Također, A. Milošević piše da su po sredini svoda prepoznati ostatci kupole ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 27), 68. Međutim, nije jasno kako se to uspjelo utvrditi jer je veći dio gornje konstrukcije bio srušen, o čemu svjedoči Radićev opis, kao i fotografije prije njezine obnove 1928. g. Usporedi: FRANO RADIĆ (bilj. 11), 77; LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 84, sl. 2; Fototeka KOST, 1960.
- ³⁴ Vidjeti: IVANA TOMAS (bilj. 30), 213-214.
- ³⁵ Spomenuto je već pretpostavio C. Fisković. CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 35. Slično navodi i Đ. Bošković koji piše da postojanje stepeništa potvrđuje i kamena ploha koja se vidi uz taj dio građevine, pa na temelju toga zaključuje da je pod u prizemlju kule-zvonika bio niži od onoga u crkvi. ĐURĐE BOŠKOVIĆ, *Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rješenja crkvice sv. Mihajla u Stonu*, u: *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdeset godina života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, (ur. Mate Suić; Ivan Erceg), Zagreb, 1980., 143.
- ³⁶ Vidjeti: IVANA TOMAS (bilj. 30), 134-136, 166-172, 212, 220-222, 229-234.
- ³⁷ ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 27), 68-70.
- ³⁸ ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 27), 70, sl. 69.
- ³⁹ A. Milošević navodi da su dvije iskopane stube pronađene uz južni zid crkve i da su to ostatci stubišta koje se pružalo uz južni zid crkve i zvonika, te da se s vanjske strane uspinjalo k njegovu prvom katu. Stoga nije jasno zašto je na rekonstrukciji vanjsko stubište prikazano samo uz južnu stranu zvonika, a ne i uz južni zid crkve, točnije uz prvu i drugu (zapadnu) nišu koje su podijeljene u dva dijela, jer je na temelju vidljive visinske razlike među njima moguće pretpostaviti da se uz njih nalazilo stepenište. S tim u vezi valja primijetiti i to da se u zvonik moglo pristupiti i u suprotnom smjeru od onog prikazanog na rekonstrukciji, tj. da je stepenište moglo biti orijentirano u smjeru istok-zapad. Usporedi: ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 27), 70, sl. 69.
- ⁴⁰ ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 27), 68.
- ⁴¹ Dva sloja skulpture raspoznaje i M. Jurković, a riječ je o tzv. *prvom i drugom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ, *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 13 (1983.), 165-184; ISTI, *Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području* (magistarski rad), Zagreb, 1984.; ISTI, *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 15 (1985.), 183-199. U novije vrijeme Ž. Peković raspoznaje tri sloja skulpture (od sveukupno šest koje uočava na širem dubrovačkom prostoru) – tzv. 2. sloj iz druge polovine 9. st., potom 3. sloj iz prve polovine 10. st. i 6. sloj iz druge polovine 11. st. ŽELJKO PEKOVIĆ, *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik – Split, 2010., 184-203. Za ulomke oltarne ograde koje potonji autor ubraja u tzv. 2. sloj skulpture i datira u drugu polovinu 9. st., načelno se slažem s predloženom datacijom. Međutim, treba istaknuti da tim ulomcima nije utvrđena provenijencija, odnosno nije moguće odrediti jesu li pripadali Sv. Mihajlu ili nekoj drugoj stonskoj crkvi, stoga u ovom radu oni nisu obrađeni.
- ⁴² M. Jurković je prepoznao taj sloj skulpture na kamenoj opremi iz Sv. Mihajla u Stonu i na tada tek djelomično objavljenom dubrovačkom materijalu (nekoliko ulomaka iz Sv. Stjepana i Sv. Petra). MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 169-177; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 64-65, 89-92, 96-107, 131-148; ISTI (bilj. 41, 1985.), 184-191.
- ⁴³ Ulomci dovratnika (šir. 15.5 cm i vis. 190 cm), isklesani su od vapnenca. Bili su uzidani u portal mlađe crkve, a u vrijeme konzervatorsko-restauratorskih radova šezdesetih godina 20. st. uzidani su u portal starije građevine. Danas se nalaze u lapidariju u Stonu. M. Jurković kataloški ih je obradio i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 170, sl. 15 a-b; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 131; ISTI (bilj. 41, 1985.), 186, 188.
- ⁴⁴ Ulomak nadvratnika (šir. 80 cm, vis. 20 cm i deb. 46-59 cm), isklesan je od vapnenca. Na donjoj plohi sačuvana su dva kružna utora promjera oko 9 cm. Pronašao ga je Z. Bjelovučić 1929. g. u blizini crkve, a nalazi se u lapidariju u Stonu. M. Jurković kataloški ga je obradio i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 176, sl. 42; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 142; ISTI (bilj. 41, 1985.), 186, 188, sl. 1.

- ⁴⁵ Izvorni kameni prag očuvan je kod Sigurate u Dubrovniku (54 cm), Sv. Nikole na Koločepu (48 cm), Sv. Nikole na Lopudu (53 cm) i Sv. Petra na Šipanu (56 cm). Spomenute dimenzije odgovaraju onima u Stonu.
- ⁴⁶ Kataloški ih je obradio M. Jurković i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 171, sl. 19-20; ISTI (bilj. 41, 1984.), 133.
- ⁴⁷ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 70.
- ⁴⁸ Tri ulomka ploča oltarne ograde (sačuvane dimenzije: šir. 42 cm, vis. 91 cm i deb. 13 cm), isklesane su od vapnenca i nađene su u blizini crkve, a sada su u lapidariju u Stonu. Kataloški ih je obradio M. Jurković i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 176, sl. 39-40; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 141; ISTI (bilj. 41, 1985.), 186, 188, sl. 2.
- ⁴⁹ Riječ je o šest ploča oltarne ograde: Inv. br.: 1966, 1968, 1973-74, 2193, 2249.
- ⁵⁰ Dva ulomka pilastra oltarne ograde (dimenzije bolje očuvanog: šir. 26 cm, vis. 56 i deb. 13 cm), isklesane su od vapnenca i nađene su u blizini crkve, a danas se nalaze u lapidariju u Stonu. Sačuvan je utor u koji je ulazilo pero očuvanog pluteja. Kataloški ih je obradio M. Jurković i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 176, sl. 41 a-b; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 142; ISTI (bilj. 41, 1985.), 186, 188, sl. 2.
- ⁵¹ Iako autor uočava bliskost dubrovačke i stonske kamene plastike, na temelju kvalitetnije izrade skulpture iz Sv. Petra od one u Sv. Mihajlu, dubrovačke reljefe datira u drugu polovinu, a stonske u prvu polovinu 10. st. ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 41), 193-196.
- ⁵² Dva ulomka nadvratnika (dimenzije bolje očuvanog: šir. 27 cm, vis. 24 cm i deb. 22 cm), isklesane su od vapnenca (dolomita) i nalaze se u lapidariju u Stonu. Pronašao ih je F. Vlašić 1932. g. u blizini crkve. FRANO VLAŠIĆ (bilj. 20), 96. Kataloški ih je obradio M. Jurković i pripisao tzv. *prvom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 172-173, sl. 22; ISTI (bilj. 41, 1984.), 55-56, 135; ISTI (bilj. 41, 1986.), 84-85, 87.
- ⁵³ CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 34.
- ⁵⁴ IVAN BASIĆ, Prilozi proučavanja crkve svetog Mateja u Splitu, *Ars Adriatica*, 1 (2011.), 79; MERI ZORNIJA, *Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske* (doktorski rad), Zagreb, 2014., 188.
- ⁵⁵ Nadvratnik (šir. 149 cm, vis. 17 cm i deb. 50 cm), isklesan je od vapnenca (dolomita). Pronašao ga je F. Vlašić 1953. g. u ruševinama mlađe crkve, a bio je u sekundarnoj upotrebi kao nadgrobna ploča. FRANO VLAŠIĆ (bilj. 20), 96. Nalazi se u lapidariju u Stonu. Na natpisu je isklesano: *MIHAELUS FORTITER SUPER (S)ECO PACIFICO CU OMS ROMANO*. Nije jasno je li prvo slovo četvrte riječi G ili S, pretpostavlja se da se radi o slovu S. MILJENKO JURKOVIĆ, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješa* (Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 10 (1986.), 84.
- ⁵⁶ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 181, sl. 21; ISTI (bilj. 41, 1984.), 56-63, 91-92, 106-107; ISTI (bilj. 55), 86-87.
- ⁵⁷ U čitanju natpisa okušao se niz znanstvenika. Prvi ga je transliterirao F. Vlašić kao: *MIHAELUS FORTITER SUPER GECO PACIFICO CUOMS ROMANO*, sa značenjem Mihajlo

hrabro nadvlada zloduha i primajući kršćansku vjeru izmirio se sa svim Rimljanima, tj. pripadnicima rimske crkve. FRANO VLAŠIĆ (bilj. 20), 96-97. D. Popović natpis datira u godine 425. – 450., a čita ga kao: *MIHAELUS FORTITER SUPER GRECO PACIFICO CUM S(O)CIO ROMANO*, odnosno Mihajlo snažno nad Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije). DUŠAN POPOVIĆ, *Prilozi čitanju i razumijevanju raznih starina*, Beograd, 1957., 251-256. Na natpis se osvrnuo i Lj. Karaman, koji ga dovodi u vezu sa zetskim vladarom Mihajlom Vojislavljevićem pa svoju prvobitnu dataciju crkve sužava na vrijeme njegove vladavine od 1077. do 1081. g. LJUBO KARAMAN, *O vremenu gradnje sv. Mihajla u Stonu*, *Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 9 (1960.), 82. C. Fisković isto misli da se radi o tom dukljanskom vladaru, a natpis je, dodajući na Vlašićevo čitanje kratice, transliterirao kao: *MIHAELUS FORTITER SUPER GECO PACIFICO CUM OMNES ROMANOS*. CVITO FISKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 34.

M. Vego nekoliko se puta okušao u njegovu tumačenju. Tako prvi put predlaže dva čitanja *MIHAELUS FORTITER SUPER E(PIS)CO(PO) PACIFICO NOMS (NOMINIS) ROMANO* – *Neka Mihajlo (Arhanđel) hrabro štiti pokojnog glavara (čuvara) biskupa imenom Romana*, dok u reviziji čitanja predlaže: (*SANCTUS MIHAELUS FORTITER (CUSTODIAT) (SEPULCHRUM) SUPER GECO (GACHA) PACIFICO CUM OMNIBUS (ANGELIS ET ARCHANGELIS) ROMANO* – *Neka sv. Mihajlo hrabro čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima i arhanđelima*). Autor smatra da se radi o arhanđelu Mihovilu i da je riječ o nadgrobnoj ploči. MARKO VEGO, *Arheološko iskopavanje u Zavali*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV (1959.), 194-195, bilj. 24; ISTI, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Stona*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13 (1961.), 61-75.

B. Gabričević ponudio je dosad najuvjerljivije tumačenje tog natpisa, zato što polazi od stvarno napisanog teksta. Autor smatra da je pisan u stihu, i to u dva dvanaesterca, odnosno akatalektička jampska trimetra, a natpis je transliterirao kao: *ARHANGELUS MIHAEL FORTITER SUPER SECO PACIFICO OMNES ROMANOS*, s prijevodom: (*Ja*) *Arhanđeo Mihovil hrabro odzogor sjećem i donosim mir svim Romanima*. BRANIMIR GABRIČEVIĆ, *Novo čitanje natpisa u Stonu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LX (1963.,1958.), 93-96.

Skupivši dotad iznesena čitanja natpisa, J. Lučić iscrpno je analizirao prethodna tumačenja i donio vlastitu transliteraciju: *MIHAELUS FORTITER SUPER GECO(S) (GRECOS) PACIFICO(S) CU(M) OM(NE)S ROMANO(S)*. Natpis datira na temelju epigrafskih osobina u 11. st., a tumači ga tako da: *će Mihajlo štiti katolike budući da su pravoslavci (Grci) pacifirani*. JOSIP LUČIĆ, *Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14 (1962.), 23-33. O natpisu je pisao i J. Kovačević, koji analizira ranija tumačenja i donosi svoje: *MI(C)HAELUS FORTITER (ET) SUPER REGO PACIFICO C(I)V(ITATES) OM(NE)S ROMANO(S)*, tj. *Mihajlo snažno smiruje i vlada nad svim rimskim gradovima*. Prema autoru radi se o Mihajlu Viševiću i natpis datira u 927. g. JOVAN KOVAČEVIĆ, *Marginalije uz probleme arheologije i umjetnosti ranog srednjeg veka: Ulcinjski i kotorski preromanski ciboriji*, *Marginalije II, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*,

- 8 (1964.), 113-123; ISTI, *Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka, u: Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967., 363. Posljednji autor koji se okušao u njegovoj interpretaciji je I. Ostojić, koji smatra da je isto riječ o Mihajlu Viševiću, a za tekst misli da je epigramski distih, koji se odnosi na kneževu pobjedu nad bizantskim zapovjednikom Pacifikom: (*PRINCEPS*) *MIHAELUS FORTITER SUPER(AVIT) G(R)ECO PACIFICO CU(M) OM(INE)S ROMANO(S) – Knez Mihajlo junački pobjedi Pacifika Grka i Romane*. IVAN OSTOJIC, *O Mihajlovom natpisu iz Stona, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14 (1962.), 34-39.
- Na natpis se osvrnuo i M. Jurković koji ističe da je izrazito loše isklesan, pa ukazuje na mogućnost da je naknadno izveden na nadvratniku. Autor prihvaća tumačenje B. Gabričevića da se radi o arhandelu Mihovilu, a ne istoimenom vladaru (Višević ili Vojislavljević). Također, upozorava na razliku u kvaliteti klesanja između tog natpisa i onoga *TEMPO(RE)*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 180-181, sl. 21; ISTI (bilj. 41, 1984.), 56-62, 91-92, 106-107; ISTI (bilj. 55), 86-87.
- ⁵⁸ BRANIMIR GABRIČEVIĆ (bilj. 57), 93-96.
- ⁵⁹ BRANIMIR GABRIČEVIĆ (bilj. 57), 96.
- ⁶⁰ Da je natpis možda naknadno uklesan, opravdano je upozorio M. Jurković. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 55), 87.
- ⁶¹ Nadvratnik (šir. 78 cm, vis. 28 cm i deb. 19.5 cm), isklesan je od vapnenca (dolomit). Prvi ga je objavio Z. Bjelovučić 1929. g. i navodi da je bio uzidan u zid samostanskog dvorišta pored crkve. Također, iste godine objavio je njegovu fotografiju na kojoj je vidljivo da je pogrešno rekonstruiran kao nadprozornik apsidalnog otvora. ZVONIMIR BJELOVUČIĆ (bilj. 17), 52, sl. 32, 35. Prilikom kasnije upotrebe otklesani su mu bočni rubovi, a s donje strane očuvani su utori kružnoga presjeka. Nalazi se u lapidariju u Stonu. Kataloški su ga obradili A. Dračevac i M. Jurković. ANTE DRAČEVAC, *Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXV (1981.), 146, sl. 14; MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 53, 146.
- ⁶² Nadvratnik (šir. 117 cm, vis. 43 cm i deb. 25 cm), isklesan je od vapnenca (dolomit). Prvi ga je objavio Z. Bjelovučić 1929. g., a navodi da je bio uzidan u skladište soli pored crkve Gospe od Lužina. ZVONIMIR BJELOVUČIĆ (bilj. 17), 52, sl. 34. Cjelovito je očuvan, a na donjoj su mu strani sačuvani i kružni utori te žlijeb. Nalazi se u lapidariju u Stonu. Kataloški su ga obradili A. Dračevac i M. Jurković. ANTE DRAČEVAC (bilj. 61), 145, sl. 13; MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 53, 154.
- ⁶³ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 66-71; ISTI (bilj. 55), 86-87.
- ⁶⁴ IVAN ZDRAVKOVIĆ (bilj. 23), 25-29; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 179-181. Prozorske okvire kataloški je obradio M. Jurković i pripisao ih je tzv. *drugom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 170-171, sl. 16-18; ISTI (bilj. 41, 1984.), 38-46, 50-53, 96-107, 131-133; ISTI (bilj. 41, 1985.), 185-188, 195-197; ISTI, *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12 (1988.), 212-214.
- ⁶⁵ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 40-41.
- ⁶⁶ Sličnu dataciju predložio je M. Jurković, koji ih pripisuje tzv. *drugom pelješkom sloju*. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1985.), 188; ISTI (bilj. 64), 212-213. Ž. Peković ih datira u drugu polovinu 11. st. (tzv. 6. sloj skulpture) i dovodi ih u vezu s reprezentativnim prozorskim okvirom iz crkve Sv. Mihajla u Donjem Čelu na otoku Koločepu. ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 41), 199-203.
- ⁶⁷ Ulomke dovratnika iz Janjine i Lužina kataloški je obradio A. Dračevac i M. Jurković. Potonji autor pripisuje ih tzv. *drugom pelješkom sloju* i dovodi ih u vezu sa stonskim prozorskim okvirima. ANTE DRAČEVAC (bilj. 61), 145, 150, sl. 11, 22a; MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 169, sl. 12; ISTI (bilj. 41, 1984.), 50, 130; ISTI, (bilj. 41, 1985.), 186, 188 i d., sl. 4.
- ⁶⁸ Riječ je o tzv. *Zadarsko splitskoj klesarskoj radionici* koju je prvi definirao I. Petricioli. IVO PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960., 15. Najraniji je primjer te skulpture ciborij prokonzola Grgura na kojem je sačuvan posvetni natpis, a koji je poslužio kao osnovi oslonac za točnije datiranje zadarskih reljefa (ciborij iz katedrale i bazilike Sv. Tome, ploče oltarne ograde iz Sv. Nediljice). Prokonzul Grgur zabilježen je u zadarskim izvorima između 1033. i 1036. g., pa se smatra da su i ti reljefi nastali nešto prije sredine stoljeća. Vidjeti više o tome u: IVO PETRICIOLI, n. dj., 15-35; NIKOLA JAKŠIĆ, *Između Europe i Mediterana, u: Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, (ur. Nikola Jakšić), Zagreb, 2006., 98-107; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I. (od IV. do XVI. stoljeća)*, Zadar, 2008., 26-32, 124-137.
- ⁶⁹ Ploča iz Sv. Nikole na Prijekom (šir. 168 cm, vis. 69 cm i deb. 9 cm), isklesana je od vapnenca, neznatno je oštećena po užim stranama i nedostaje joj uski gornji rub vijenca. Danas se nalazi na zidu sjevernog broda crkve. Iako se u dosadašnjoj literaturi plutej datirao u široki vremenski raspon od kraja 9. do druge polovine 11. st., držim da je njegovu srodnost sa skulpturom iz dubrovačkog Sv. Petra opravdano uočio Ž. Peković. Naime, likovno-morfološke karakteristike dubrovačke ploče odgovaraju zreloj predromaničkoj skulpturi. Vidjeti: ŽELJKO PEKOVIĆ, *Crkva Sv. Petra u Dubrovniku, u: Radanje prvog hrvatskog pejsaža*, (ur. Miljenko Jurković; Tugomir Lukšić), Zagreb, 1996., 270-271, sl. 4-5; IVICA ŽILE, *Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale, u: Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998. – 1998.)*, (ur. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 463, 474-476, 480, T V, sl. 3; ISTI, *Predromaničko graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik, 2003., 125-127; ROMANA MENALO, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik, 2006., 54, sl. 27; ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 41), 125-128, 195, sl. 96.
- Ulomak zabata oltarne ograde iz Župe dubrovačke uzidan je u dominikansku crkvu, a isklesan je od vapnenca. N. Jakšić datirao ga je u kasno 10. ili rano 11. st., a M. Jurković prije 11. st. NIKOLA JAKŠIĆ, *Predromaničko kiparstvo, u: Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, (ur. Igor Fisković), Zagreb, 1997., 36; MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1984.), 76-77; ISTI (bilj. 41, 1985.), 193-194, sl. 11.
- ⁷⁰ Ulomak s prikazom ljudskog lica (šir. 14 cm, vis. 14 cm i deb. 9 cm), isklesan je od vapnenca. Pronašao ga je F. Vlašić 1932. g. u blizini crkve, o čemu saznajemo iz jednog Vlašićeva pisma upućenog 7. srpnja Lj. Karamanu. Izvještaj KOST, 1932., (br. 157.). Nalazi se u lapidariju u Stonu. Kataloški ga je obradio M. Jurković

- i datirao u kasno 10. ili rano 11. st. MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 41, 1983.), 175, sl. 33a; ISTI (bilj. 41, 1984.), 139.
- ⁷¹ IGOR FSKOVIĆ, *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split, 2002., 230.
- ⁷² CVITO FSKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 40-41; ISTI (bilj. 2, 1965.), 10; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 438; IVO BABIĆ (bilj. 2), 21; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 191; RAJKO VUJIČIĆ, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica, 2007., 196-197.
- ⁷³ Podno scene istočnog grijeha naknadno je naslikana aureola s križem raširenih krakova, od koje su očuvani tragovi crvene boje i biserne niske. Lice je oštećeno, ali se pretpostavlja da se radi o Kristu. CVITO FSKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 46-47; ISTI (bilj. 2, 1965.), 10. Za taj mlađi oslik C. Fisković nije predložio dataciju, ali ga V. B. Lupis datira u kasno 13. ili rano 14. st. VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 108. O prikazu istočnog grijeha i njegovoj povezanosti s južnotalijanskim *Exultet* sveticima detaljnije je pisao R. Ljubinković. RADIVOJE LJUBINKOVIĆ, Predstava prvog greha u apsidalnoj konhi u Crkvi Svetog Mihajla kod Stona, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*, IV (1964.), 223-229.
- ⁷⁴ CVITO FSKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 48; ISTI (bilj. 2, 1965.), 10.
- ⁷⁵ O stonskim freskama prvi je opširnije pisao Lj. Karaman 1928. g. Na temelju analize zidnih slika, ali i skulpture, crkvu je datirao u vrijeme zetskih vladara od 1077. do najkasnije 1150. g. U tom radu ukazuje na mogućnost da je donator možda Mihajlo Vojislavljević. LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 106-115. U kasnijem radu iz 1960. g. crkvu je na osnovu pronađenog nadvratnika s natpisom *MIHAELUS*, preciznije datirao u vrijeme vladavine Mihajla Vojislavljevića od 1077. do 1081. g. Jedan od glavnih autorovih argumenata da se radi upravo o tom vladaru i spomenutom periodu jest prikazana kruna na glavi stonskog donatora, jer je navodno godine 1078. Mihajlo stekao kraljevski naslov. Identificirajući tako prikazanog vladara, Karaman je doveo u vezu i njegovo ime s titularom stonske crkve, smatrajući da to dodatno potvrđuje i pronađeni nadvratnik, s natpisom *MIHAELUS*. LJUBO KARAMAN (bilj. 57), 81-82. Karamanovu interpretaciju vladara i dataciju stonskih fresaka uglavnom su prihvatili kasniji istraživači. Vidjeti: CVITO FSKOVIĆ (bilj. 2, 1960.), 34; ISTI (bilj. 2, 1965.), 9; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 394, 438-439; VOJISLAV J. ĐURIĆ, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd, 1974., 189; IGOR FSKOVIĆ, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb, 1987., 28; IVO BABIĆ (bilj. 2), 20-21; IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 186-193; RAJKO VUJIČIĆ (bilj. 72), 197.
- No, treba istaknuti da Karaman gradi pretpostavku o Mihajlu na temelju pisma pape Grgura VII., upućenog 9. siječnja 1078. g. vladaru Zete, jer ga papa oslovljava kao *Michaeli, Sclavorum regi*. LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 114; ISTI (bilj. 57), 81. Međutim, takvo tituliranje ne mora biti neupitni dokaz priznavanja kraljevskog ranga. Iako Grgurovo pismo dokumentira da je Mihajlo uputio zahtjev da mu se pošalje zastava sv. Petra, to ne znači da mu je želja bila i ispunjena. Vidjeti: JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 393-394; IVICA PRLENDER, Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. stoljeća, *Historijski zbornik*, LXII/1 (2009.), 7. Spomenuto bi upućivalo na to da taj dokument nije pouzdani argument da se na osnovu njega gradi pretpostavka o Mihajlu Vojislavljeviću kao stonskom donatoru i da se freske datiraju u period od 1078. do 1081. g. Isto se odnosi za nadvratnik, kao i za posvetu crkve, budući da natpis, kao uostalom i sam titular, treba najvjerojatnije dovesti u vezu s arhanđelom Mihovilom, a ne vladarom toga imena.
- Drugačije mišljenje iznio je R. Ljubinković koji je za lik sv. Jurja pretpostavio da se radi o Bodinovom sinu, kralju Đuri, pa je na temelju toga freske datirao u prvu četvrtinu 12. st. RADIVOJE LJUBINKOVIĆ, *Quelques observations sur le probleme des rapports artistiques entre Byzance, l'Italie méridionale et la Serbie avant le XIII-ème siècle*, u: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1963., 203-204. No, ta pretpostavka još je manje vjerojatna jer o povezanosti kralja Đure i Stona nemamo potvrda. Dapače, njegova vladavina isključivo je vezana za prostor od Kotora do Skadra i za Rašku. Usporedi: EDUARD PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog – Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991., 45-46, sa starijom literaturom.
- ⁷⁶ Tako Karaman prvi upozorava na srodnost apostola u Kanfanaru s likovima u Stonu, te ističe slične zelene sjene ispod očiju, crvene točke na licu i podbratku, shematizirano prikazivanje svjetla i sjene bijelom i zelenom linijom opetovanom pored glavne konture forme. LJUBO KARAMAN, O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre, *Historijski zbornik*, I-IV/2 (1949.), 120. Slično piše i C. Fisković dvadesetak godina kasnije, a njihove opažaje ponavlja B. Fučić pri opisivanju istarskih fresaka. CVITO FSKOVIĆ (bilj. 2, 1965.), 10; BRANKO FUČIĆ, *Iz istarske spomeničke baštine II.*, Zagreb, 2007., 278. U novije vrijeme o zidnim oslicima u Sv. Agati kod Kanfanara pisala je N. Maraković, koja isto ističe formalnu srodnost između istarskih i stonskih zidnih slika. Autorica istarske freske datira u prvu polovinu 11. st. NIKOLINA MARAKOVIĆ, *Zidno slikarstvo u Istri od 11. do 13. stoljeća. Revalorizacija lokalne umjetničke baštine u europskom kontekstu* (doktorski rad), Zagreb, 2009., 114, bilj. 427, T. XLV.
- ⁷⁷ Riječ je o stonskim sveticama prikazanim na zapadnoj lezeni i pojasnici sjevernoga zida, dok se dvije svete u Kanfanaru nalaze u konhi apsida. Kod onih u Stonu primjetna je vrlo neobična izvedba lica, koja bi mogla upućivati na to da se radi o nekim naknadnim intervencijama (možda je to produkt neke od brojnih restauracija provedenih na tim oslicima).
- ⁷⁸ Vidjeti: NIKOLINA MARAKOVIĆ (bilj. 76), 103-124, T. XLV-XLIX.
- ⁷⁹ NIKOLINA MARAKOVIĆ (bilj. 76), 120, T. XLIX, sl. 5.
- ⁸⁰ Više o zidnim slikama u crkvi Sta. Marina u Muro Leccese vidjeti: GIOIA BERTELLI, *Puglia preromanica*, Milano, 2004., 193-205, sl. 175-177, sa starijom literaturom.
- ⁸¹ Više o zidnim oslicima u kripti Gravina di Riggio kod Grottaglie vidjeti: GIOIA BERTELLI (bilj. 80), 262-265, sl. 241-243.
- ⁸² GIOIA BERTELLI (bilj. 80), 265.
- ⁸³ Zanimljivo je primijetiti da se svi apulijski primjeri nalaze u južnom dijelu te regije – Salentu. Za zidne slike u kapeli S. Lasi u Salve i u crkvi S. Salvatore u Sanarica vidjeti: GIOIA BERTELLI (bilj. 80), 282-288, sl. 266, 270-272
- ⁸⁴ Na srodnost između zidnih slika u Sv. Agati kod Kanfanara i ploča oltarne ograde iz Sv. Nediljice upozorio je B. Fučić. BRANKO FUČIĆ (bilj. 76), 278. Mišljenja sam da je ta paralela

- još bliža u slučaju Stona jer su ondje, za razliku od Kanfanara, pojedini likovi prikazani u poluprofilu kojim se sugerira pokret.
- ⁸⁵ Vidjeti bilj. 2.
- ⁸⁶ Pretpostavlja se da se dotad prijestolnica zahumskih vladara nalazila u oblasti Mogorjelo-Čapljina-Blagaj, što bi odgovaralo arheološkim nalazima na tom prostoru jer su ondje zasvjedočeni brojni nalazi iz ranog 9. st. Vidjeti: EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 37, sa starijom literaturom; TONČI BURIĆ, Istočnojadranske sklavinije i Franci u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Rađanje prvog hrvatskog pejzaža*, (ur. Miljenko Jurković; Tugomir Lukšić), Zagreb, 1996., 137-144.
- ⁸⁷ JOSIP LUČIĆ, *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.*, Zagreb, 1973., 50-51, 85; ISTI, Ston od VII. stoljeća do godine 1333., u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*, (ur. Pavo Zvjerković), Ston, 1987., 29; ISTI, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja*, Dubrovnik, 1990., 175-179.
- ⁸⁸ JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 50-51, 85; ISTI (bilj. 87, 1987.), 29; ISTI (bilj. 87, 1990.), 175-179. Spomenute godine Mihajlo je oteo sina venecijanskog dužda Ursa, tadašnjeg bizantskog saveznika i odveo ga je na dvor bugarskog cara Simeona. JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 361; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 85; NADA KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., 41; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 176, 178.
- ⁸⁹ LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 104; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 178.
- ⁹⁰ LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 104; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 363; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 85; ISTI (bilj. 87, 1990.), 177; osobito WILLIAM J. CHURCHILL, *The Annales barenses and the Annales Lupi protospatharii. Chritical edition and commentary* (doktorski rad), Toronto, 1979., 201-202, 345, 353, sa starijom literaturom. Potrebno je napomenuti da kod nepoznatog pisca *Annales Barenses* stoji da se taj događaj zbio 928. g., a kod *Lupusa* 10. srpnja 926. Pretpostavlja se da je potonja godina pouzdanija. Vidjeti: WILLIAM J. CHURCHILL, n. dj., 201-202, 345, 353.
- ⁹¹ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 363; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 85; NADA KLAJČIĆ (bilj. 88), 283; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 177, 179; IVICA PRLENDER, *Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku* (doktorski rad), Zagreb, 1998., 51. Titula antipata potječe od titule prokonzula i nije vezana za određenu službu. Krajem 9. i početkom 10. st. ta se titula, kao i patricijska podjeljuje stratezima teme Dalmacije. JADRAN FERLUGA, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957., 107.
- ⁹² JAKOV STIPIŠIĆ – MILJEN ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagreb, 1967., 31-37; NADA KLAJČIĆ, Mljetski falsifikati, *Arhivski vjesnik*, 10 (1967.), 95-107; ISTA, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., 293; ISTA (bilj. 87), 293-311; IVO GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., 279; IVICA PRLENDER (bilj. 90), 45-55; IVICA PULJIĆ, Uspostava dubrovačke metropolije, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, (ur. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 17.
- ⁹³ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 361-362; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 50; ISTI (bilj. 87, 1987.), 29; ISTI (bilj. 87, 1990.), 177; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 15-16; ISTI, Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998. - 1998.)*, (ur. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 200.
- ⁹⁴ JAKOV STIPIŠIĆ – MILJEN ŠAMŠALOVIĆ (bilj. 92), 34.
- ⁹⁵ Veći broj istraživača smatra da su obojica vladara sudjelovala na tim koncilima. Vidjeti: FERDO ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., 415, 417-418; LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 104; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 362-363; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 85; ANTE DRAČEVAC, Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, (ur. Ivica Puljić), 1988., 85; EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 37. Prema N. Klaić spomenuti vladari na njima nisu sudjelovali. NADA KLAJČIĆ (bilj. 88), 292-295.
- ⁹⁶ JAKOV STIPIŠIĆ – MILJEN ŠAMŠALOVIĆ (bilj. 92), 33-34; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 177; IVICA PRLENDER (bilj. 91), 51.
- ⁹⁷ JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 177; IVICA PRLENDER (bilj. 91), 51. Za druga mišljenja Vidjeti: DANIELE FARLATI – JACOPO COLETI, *Illyricum Sacrum VI.*, Venecija, 1800., 325; ANTE DRAČEVAC (bilj. 95), 83-86; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 93), 198-200; IVICA PULJIĆ – ANTE ŠKEGRO, Sarsenterska biskupija, *Povijesni prilozi*, 30 (2006.), 32-34, 38-39; IVICA PULJIĆ, Kasnoantička biskupija Sarsenterensis, *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 24 (2010.), 125-136; ANTE ŠKEGRO, Najranija crkvena organizacija na području Dubrovačko-neretvanske županije, *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 24 (2010.), 118-119.
- ⁹⁸ JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 343; IVICA PRLENDER (bilj. 91), 52.
- ⁹⁹ Od ostalih gradova car spominje: *Mokriskik* (vjerojatno selo i planina Mokro u jugozapadnom dijelu Mostarskog blata), *Iosle* (Ošlje), *Galoumainik* (Glumine, sjeverno od Ošlja) i *Dobroskik* (Dabar, jugoistočno od Ljubinja). JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 171.
- ¹⁰⁰ JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 171. Rana teritorijalna podjela sklavinija navodi se i u *Slavorum regnum*, poznatom kao *Ljetopis popa Dukljanina*, iz druge polovine 12. stoljeća po kojoj je Zahumlje u tzv. *Crvenoj Hrvatskoj* ili Gornjoj Dalmaciji, veće je teritorijalne površine negoli što to navodi Porfirogenet i podijeljeno je na devet župa među kojima je prvi, ponovno, zabilježen Ston, i to kao *Stantania*. Od ostalih župa spominju se: Popovo Polje, Ošlje, Luka (na obje obale Neretve, kod njezina utoka), Velika (između Nevesinja i Broćna), Dubrava (na lijevoj obali Neretve između Stoca i Žitomislića) i Debre (Dabarsko polje). Vidjeti: JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 339; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 171.
- ¹⁰¹ Riječ je o najstarijem sigurno potvrđenom spomenu Dubrovačke nadbiskupije i njezinu poglavaru u kojem se navodi i jurisdikcijski prostor, a radi se o prostranom području koje je uključivalo slavensko Zahumlje, Travuniju i Srbiju, te bizantske gradove Kotor, Bar i Ulcinj. Vidjeti: DANIELE FARLATI –

- JACOPO COLETI (bilj. 97), 42; FERDO ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb, 1928., 69-71; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 70-71; VINKO FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808. – prvi dio. Od osnutka do 1526.*, Zagreb, 1980., 37; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 514; EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 53; STJEPAN KRASIĆ, *Povijest Dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X. – XVI. stoljeća)*, Dubrovnik, 1999., 22-26; EDUARD PERIČIĆ, Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno Dubrovačke i Barske nadbiskupije, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998. – 1998.)*, (ur. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 340-342; IVICA PULJIĆ (bilj. 92), 28-30, 49-51; IVICA PRLENDER (bilj. 75), 1-2.
- Većina istraživača smatra da je u vrijeme pape Grgura V. osnovana Dubrovačka metropolija, jer se u buli Benedikta VIII. navodi da se palij dodjeljuje po primjeru Benediktova predšasnika gospodina Grgura. S tim u vezi zaključuje se da se taj podatak jedino mogao odnositi na papu Grgura V., čiji je pontifikat trajao između 5. svibnja 996. i 18. veljače 999. g. Pretpostavlja se da je od toga doba Stonska crkva sufragana Dubrovniku. Vidjeti: MIHO BARADA, *Dalmatia Superior, Rad JAZU*, 270 (1949.), 93-113; DOMINIK MANDIĆ, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963., 272-273; STJEPAN ANTOLJAK, *Samuilova država*, Skoplje, 1969., 84; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 68-71; ISTI (bilj. 87, 1990.), 514; EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 53-57; STJEPAN KRASIĆ, n. dj., 23; EDUARD PERIČIĆ, n. dj., 341; IVICA PULJIĆ (bilj. 92), 39-43; IVICA PRLENDER, Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998. – 1998.)*, (ur. Nediljko A. Ančić), Dubrovnik, 2001., 328; ISTI (bilj. 75), 2.
- ¹⁰² Raspadom Neretvanske oblasti početkom 11. st., točnije nakon 1020. g., njezin najveći dio sa srednjodalmatinskim otocima (Brač i Hvar) smatra se da je pripao Hrvatskoj, dok su otoci Korčula i Mljet prešli u ruke zahumskih vladara. Vidjeti: STJEPAN GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji III*, Zagreb, 1975., 105-107; VEDRANA DELONGA, Svetomiholjske starine mljetskih benediktinaca. O latinskom natpisu na crkvi Sv. Mihovila kod Babina polja, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur. Miljenko Jurković; Ante Milošević), Zagreb – Motovun – Split, 2012., 319.
- ¹⁰³ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 387; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 86; ISTI (bilj. 87, 1990.), 179-180; EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 38-39.
- ¹⁰⁴ JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 86; ISTI (bilj. 87, 1990.), 179-180.
- ¹⁰⁵ FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 207-209, 215-227; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 86; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180; VEDRANA DELONGA (bilj. 102), 319.
- ¹⁰⁶ ANTE LIEPOPILI, *Ston u srednjim vjekovima crkveno-istorijska studija na odgovor Episkopu Nikodimu*, Dubrovnik, 1915., 26; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 17; ISTI (bilj. 93), 202.
- ¹⁰⁷ JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388-390; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1990.), 180; EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 39. Prema piscu *Sclavorum regnum* navodno su posebni bizantski izaslanici, s mnogo zlata i srebra, nagovorili raškog župana, bosanskog bana i zahumskog kneza Ljutovita na tu akciju protiv Stefana Vojislava. EDUARD PERIČIĆ (bilj. 75), 39.
- ¹⁰⁸ FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 207-209, 215-227; 461-463; JADRAN FERLUGA (bilj. 91), 100-101; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388-390; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 56-58, 86; ISTI (bilj. 87, 1987.), 30; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 17; ISTI (bilj. 93), 202; VEDRANA DELONGA (bilj. 102), 319.
- ¹⁰⁹ LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 104; FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 461-463; JADRAN FERLUGA (bilj. 91), 100-101; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 56-58, 86; ISTI (bilj. 87, 1987.), 30; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180.
- ¹¹⁰ FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 344; JADRAN FERLUGA (bilj. 91), 101, sa starijom literaturom; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 40, 86; ISTI (bilj. 87, 1987.), 30; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 17; ISTI (bilj. 93), 202.
- ¹¹¹ FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 344; JADRAN FERLUGA (bilj. 91), 100-101; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 40, 86; ISTI (bilj. 87, 1987.), 30; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180.
- ¹¹² FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 101), 461-463; JADRAN FERLUGA (bilj. 91), 100-101; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 388-390; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 56-58, 86; ISTI (bilj. 87, 1987.), 30; ISTI (bilj. 87, 1990.), 180; VINICIJE B. LUPIS (bilj. 1), 17; ISTI (bilj. 93), 202; VEDRANA DELONGA (bilj. 102), 319.
- ¹¹³ Vidjeti bilj. 110.
- ¹¹⁴ Iako se u dosadašnjoj literaturi inzistiralo na tome da je na fresci prikazan kralj zbog krune na glavi, mišljenja sam da ona ne mora nužno značiti da se (doslovno) radilo o kralju već o moćnom vladaru. S tim u vezi valja spomenuti kneza Trpimira kojega Gottschalk naziva kraljem (*rex*), kao i to da se u Trpimirovoj darovnici tadašnja Hrvatska spominje kao *regnum Chroatorum*, ili pak zahumskog kneza Mihajla Viševića kojega barijski izvori bilježe kao *regi Michaeli Sclavorum*. Vidjeti: IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća* (doktorski rad), Zagreb, 2013., 184-185, sa starijom literaturom; LJUBO KARAMAN (bilj. 15), 104; JOVAN KOVAČEVIĆ (bilj. 57, 1967.), 363; JOSIP LUČIĆ (bilj. 87, 1973.), 85; ISTI (bilj. 87, 1990.), 177; WILLIAM J. CHURCHILL (bilj. 90), 201-202, 345, 353, sa starijom literaturom. Spomenuto bi upućivalo na to da je kraljevski naslov kao najviša vladarska titula označavala značajnog vladara, a u Viševićevu slučaju i osvajača koji službeno nije morao imati kraljevski rang. Stoga držim da se najvjerojatnije i kod stonskih zidnih slika nije moralo raditi o prikazu kralja.
- ¹¹⁵ IGOR FISKOVIĆ (bilj. 71), 230.
- ¹¹⁶ IGOR FISKOVIĆ (bilj. 71), 230.

Summary

New Insights about St Michael's Church in Ston

St Michael's church in Ston is an important monument of medieval architectural heritage within a wider area of Dubrovnik and the only positively attested monument of the so-called southern Dalmatian single-nave dome type in the area of historical Zahumlje. The church stands on the top of the Gradac hill or St Michael's Mount (107 m.a.s.l.), at the location of an earlier fortification. Based on an analysis of St Michael's architecture, as well as its stone furnishing, the author has argued that the church is pre-Romanesque in origin. It has also been suggested that the belfry (the structure to the west) was built together with the church, since the concept of the ground plan (the width-length ratio, the slightly protruding apse), its small dimensions, as well as its vertical stratigraphy (the belfry and the dome) indicate that it was constructed as a ruler's chapel. It is most probable that the church was dedicated to Archangel Michael from the very beginning, as the cult of the heavenly host-leader as the patron saint of rulers and their military campaigns was widespread among the upper classes in the early Middle Ages. The time of construction should most probably be connected with the first historically attested and significant ruler of Ston – Duke Mihajlo Višević (before 910 – after 928), who raised Ston to an administrative and ecclesiastical centre of this Sclavinia.

An analysis of the younger layer of sculpture in St Michael's (the monumental window frames and a fragment with human face), as well as its murals, has suggested that the ruler's chapel was furnished more richly around the mid-11th century. Considering the historical sources on Ston in this period, it has been suggested that its renovation took place at the initiative of Stefan Vojislav (before 1018 – 1043/1050), founder of the Vojislavljević dynasty. This hypothesis is supported by the fact that Vojislav, having defeated Byzantium and its allies (among them the distinguished Duke Ljutovit of Zahumlje) conquered the seat of Zahumlje's rulers. It may be presumed that he spent some time there as well, since the Byzantine writer Kekaumenos mentions that Vojislav was a toparch in Ston and that he captured the strategos of Dubrovnik. Thus, the conquest of Ston, as well as the glorious victory over both Byzantium and Ljutovit leading the allied army, imposes itself as the probable reason why Stefan Vojislav renovated the church in Ston, namely in order to celebrate his military triumph in the chapel of the defeated ruler of Zahumlje. The reconstruction most probably took place between 1042/43 and 1050, after Vojislav's victory and before his death.